

บทที่ ๓

มุมมองทางศาสนาในการข้ามพ้นความเป็นศาสนาของพุทธทาสภิกขุ

ที่ผ่านมาเราจะพบว่าศาสนามีมากกว่าหนึ่งและมีความแตกต่าง แต่พุทธทาสภิกขุกลับบอกเราว่า “ศาสนามีหนึ่งเดียวและไม่แตกต่าง” ข้อความนี้ท่านอธิบายไว้อย่างไร ที่ยิ่งไปกว่านั้น ท่านกล่าวว่า “ไม่มีศาสนา” จึงดูเหมือน จะแย้งกันกับข้อความว่า “ศาสนาหนึ่งเดียวและไม่แตกต่าง” หรือไม่ เราจะมาพิจารณารายละเอียดกันในบทนี้

๓.๑ ศาสนาเดียว

๓.๑.๑ ความหลากหลายทางศาสนาเพื่อความเป็นหนึ่งเดียวทางศาสนา

พุทธทาสภิกขุเห็นว่า ศาสนาเป็นสิ่งที่มียู่ แต่ไม่ได้หมายความว่าไม่มีมนุษย์แล้วจะไม่มีศาสนา ต่อให้ไม่มีมนุษย์ ศาสนาก็มีอยู่ หากแต่เป็นศาสนาของสิ่งมีชีวิตอื่นที่ไม่ใช่มนุษย์^๑ ในทัศนะของท่าน ศาสนาอยู่ในฐานะ “ตัวการกระทำ”^๒ ของมนุษย์และสิ่งมีชีวิต อันได้แก่ความเป็นธรรมชาติของมนุษย์และสิ่งมีชีวิตอื่นเพื่อที่จะอยู่รอดหรือปลดปล่อยจากความทุกข์ทั้งปวง โดยที่ความเป็นธรรมชาติดังกล่าวคือจิตวิญญาณแห่งความรอด

ความหลากหลายของศาสนา อาจจัดแยกออกเป็น ๒ ลักษณะคือ

ก. ความหลากหลายโดยชื่อ

ข. ความหลากหลายโดยสถานภาพ

ความหลากหลายโดยชื่อ เช่น ศาสนาพุทธ ศาสนาคริสต์ ศาสนาอิสลาม เป็นต้น ความหลากหลายดังกล่าวนี้เป็นแต่เพียงนามบัญญัติทางสังคม อันชี้ชวนไปถึงพฤติกรรมเพื่อความรอดที่แตกต่าง อย่างในสมัยศาสนาฮัมหมัด ท่านสั่งให้ทำลายรูปเคารพที่ผู้คนในสมัยนั้นต่างบูชากันและถือเอาสิ่งนั้นเป็นที่ตั้งของความรอด จากนั้นให้ตั้งมั่นอยู่ในพระเจ้าหนึ่งเดียวที่ต้องถือปฏิบัติหรือกระทำในสิ่งที่เป็นความรอดที่ดีกว่า คือรูปแบบทางศาสนาที่แตกต่างจากรูปแบบของศาสนาอื่นที่

^๑ ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ, ศาสนาคืออะไร, (กรุงเทพมหานคร : สมชายการพิมพ์, มปป.), หน้า ๑๔๖-๑๔๗.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๖.

เกิดขึ้นในเวลาและสถานที่ที่แตกต่างกัน ส่วนความหลากหลายโดยสถานภาพนั้น หมายถึงความหลากหลายของวิธีการเพื่อความรอด จริงอยู่ บางคนอาจอยู่ในศาสนาที่มีนามบัญญัติเดียวกัน แต่ไม่ได้หมายความว่า ทุกคนมีพฤติกรรมเพื่อความรอดเหมือนกัน นาย ก ในศาสนาพุทธอาจไถ่ความหลุดพ้นมากกว่านาย ข ที่ยังเป็นผู้มีศีลต่างพร้อย เป็นต้น ดังนั้น สถานภาพในความหมายนี้คือความแตกต่างทางด้านสติปัญญา ขอให้พิจารณาข้อความต่อไปนี้

...เพราะทุกๆศาสนามีความมุ่งหมายอย่างเดียวกัน แม้ผู้ที่อ้างตนว่าเป็นพุทธบริษัทนั้น ที่ยังไม่เข้าถึงตัวแท้ของพุทธศาสนาก็มีอยู่เป็นจำนวนมาก ด้วยเหตุที่ไปยึดถือว่า ตัวแท้ของศาสนาคือคำสั่งสอน และยิ่งกว่านั้น ยังไม่รู้อันตราย หรือความทุกข์ที่ใหญ่หลวง...กล่าวคือกิเลสอันมีอวิชชาเป็นประธาน แล้วไม่เคยพยายามที่จะละอวิชชาด้วยความไม่รู้สีกตัว เมื่อเป็นอย่างนี้แล้วจะเรียกว่าเข้าถึงพุทธศาสนาที่แท้จริง...ได้อย่างไร ด้วยเหตุนี้เราไม่ควรยกตนข่มผู้อื่น เพราะเราก็กังไม่ถึงตัวสิ่งที่เรียกว่าศาสนา อันมีอยู่ในโลก ยิ่งกว่าบุคคลอื่น เรายังเป็นคนจมอยู่ในอันตราย เหมือนกับพวกที่จมอยู่ เช่น สัตว์อื่นๆที่ดำลงไป ตลอดเวลาที่เรายังไม่บรรลุดจุดสูงสุดของศาสนา...ย่อมไม่เชื่อว่ายอดของสิ่งที่เรียกว่าศาสนาในโลกนี้เลย เมื่อเป็นดังนี้ พวกเราแต่ละคนในโลกที่กำลังเป็นอยู่กันบัดนี้ ย่อมอยู่ในลำดับที่ไม่แตกต่างกันนัก และมีเหตุพอที่จะกล่าวได้ทีเดียวว่า แม้พวกที่เรียกตัวเองว่าพุทธบริษัท ก็อยู่ในระดับเดียวกันกับพวกที่เรียกตัวเองว่าคริสต์ศาสนิกบริษัท หรือศาสนาอื่นได้ เพราะเหตุที่ไม่รู้จักอันตรายที่สูงที่สุด ซึ่งเป็นยอดของอันตรายทั้งหลาย แล้วทำให้ตัวเองรอดนั่นเอง”

เนื้อความที่ยกมานี้ จะเห็นถึงความหลากหลายของศาสนาโดยชื่อ โดยพุทธทาสภิกขุใช้คำว่า “ทุกๆศาสนา” และ “ศาสนาอื่นๆ” เพื่อแทนชื่อหลากหลายศาสนา ส่วนที่ท่านออกชื่อเป็นตัวอย่างมี ๒ ศาสนาคือ ศาสนาพุทธและศาสนาคริสต์ นอกจากนั้น จะเห็นถึงความแตกต่างของระดับสติปัญญา โดยท่านเห็นว่า ในการเข้าถึงตัวศาสนาที่แท้นั้น มีสัตว์บางจำพวกที่โกลและบางจำพวกที่อยู่ใกล้ตัวแท้ของศาสนา ในการอยู่ใกล้และไกลนี้ ขึ้นอยู่กับระดับสติปัญญาของสัตว์ที่แตกต่างกัน คล้ายกับจะบอกว่า นามบัญญัติเกี่ยวกับศาสนานั้นเป็นเพียงข้อปลีกย่อย แต่คนในศาสนาต่างหากที่มีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากันแม้จะต่างนามบัญญัติทางศาสนา ขึ้นกับว่าใครมีความสามารถทางสติปัญญาในการเข้าถึงตัวแท้ของศาสนามากกว่ากัน

ข้อความเหล่านี้และข้อความอื่นๆ มีสิ่งที่พุทธทาสภิกขุเรียกว่า “ศาสนาที่แท้จริง” อยู่ในทุคนามบัญญัติทางศาสนา ปัญหาที่ต้องพิจารณาคือ ความหลากหลายทางศาสนากลายเป็นความ

^๗ พุทธทาสภิกขุ, ศาสนาคืออะไร, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๘), หน้า ๒๔-๒๕.

หนึ่งเดียวทางศาสนาได้อย่างไร จากข้อความที่ว่า “ทุกๆศาสนา” และ “ศาสนาอื่นๆ” ที่พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ท่านยังกล่าวอีกว่า ศาสนาทุกศาสนานั้นเป็นของอันเดียวกัน... โลกนี้มีศาสนาแต่เพียงศาสนาเดียว คือศาสนาแห่งการกระทำ เพื่อให้หลุดรอดจากความทุกข์ตามแต่ตนจะเห็นว่าความทุกข์นั้นเป็นอย่างไร^๔

การที่ศาสนาหลากหลายก็ด้วยเหตุที่อนามบัญญัติทางสังคมและการถือปฏิบัติอันเป็นการเฉพาะในบริบทนั้นๆ เราจึงเห็นความหลากหลายที่แตกต่างบ้าง คล้ายคลึงกันบ้าง แต่ในศาสนาที่หลากหลายเหล่านั้นมีลักษณะที่เป็นหนึ่งเดียวกันคือ “การกระทำเพื่อความรอด” ซึ่งจะต้องเป็นกระทำเพื่อให้เกิดความรอดอย่างถูกต้องจริงๆ โดยไม่เป็นการเพิ่มความทุกข์ให้มากขึ้น ขณะเดียวกันต้องลดระดับความทุกข์ให้น้อยลงจนถึงสิ้นทุกข์จึงจะเป็นความรอดจากความทุกข์อย่างแท้จริง^๕ จึงเป็นอันเห็นได้ว่า ในระหว่างศาสนาที่หลากหลายนั้น มีลักษณะแห่งการกระทำเพื่อความรอดของมนุษย์อยู่ท่ามกลางศาสนาเหล่านั้น ศาสนาเหล่านั้นจึงมีความเป็นหนึ่งเดียวคือการกระทำเพื่อความรอด

๓.๑.๒ ความเป็นหนึ่งเดียวทางศาสนากับความไม่เป็นอื่นนอกเหนือจากศาสนา

ถ้าแก่นแท้ของศาสนา คือ การกระทำเพื่อความรอดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงอย่างถูกต้องคือศาสนาที่แท้จริง ดังนั้น ถ้ามีลัทธิหรือความเชื่อใดที่เป็นไปเพื่อการเพิ่มความทุกข์ทั้งโดยตัวของผู้นับถือศาสนาและสังคมแวดล้อม ตามแนวคิดของพุทธทาสภิกขุแล้ว ลัทธิความเชื่อดังกล่าวจะไม่ถือว่าเป็นศาสนาที่แท้จริง ศาสนาตามนามบัญญัติคือศาสนาพุทธ ศาสนาคริสต์ ศาสนาอิสลาม เป็นต้น จะมีลักษณะเหมือนกันคือการกระทำเพื่อความรอดจากทุกข์ทั้งปวง และหากคำว่า “ถูกต้อง” คือการไม่เพิ่มทุกข์ทั้งแก่ตนเองและสังคมแวดล้อม ศาสนาที่มีนามบัญญัติที่ว่านั้นซึ่งได้เป็นอย่างนั้น ก็จะนับได้ว่ามีลักษณะแห่งศาสนาที่แท้จริง

นอกจากศาสนาโดยนามบุดิติดังกล่าวแล้ว แม้พฤติกรรมของสิ่งมีชีวิตที่กำลังดิ้นรนตามสัญชาตญาณเพื่อการไม่ต้องเป็นทุกข์กับสภาพนั้นๆ พุทธทาสภิกขุเห็นว่า คือศาสนาของสัตว์ที่แตกต่าง ความแตกต่างนี้อยู่บนฐานของปัญญาเพื่อการเอาตัวรอด^๖ ในแง่นี้ จะเห็นได้ว่า ทุกพฤติกรรมหรือทุกการกระทำของสัตว์ผู้พยายามที่จะให้พ้นจากทุกข์ล้วนแล้วแต่เป็นศาสนาทั้งสิ้น ท่านยกตัวอย่างกรณีปูมีวิธีวิ่งหนีลงรูเพื่อให้พ้นจากอันตราย ถือว่าเป็นศาสนาเหมือนกัน หากแต่เป็น

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔-๒๕.

^๕ ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ, ศาสนาคืออะไร, (กรุงเทพมหานคร:ธรรมสภา, ๒๕๔๕), หน้า ๒๑.

^๖ ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔-๕.

ศาสนาของสัตว์จำพวกปู^๑ ถ้าอย่างนั้น อันใดก็ตามที่เป็นพฤติกรรมหรือการกระทำเพื่อความเป็นไปในการรอดพ้นจากทุกข์ อันนั้นอยู่ในกรอบของคำว่า “ศาสนา” ดังนั้น จึงไม่มีอื่นนอกเหนือจากศาสนา ในแง่นี้ ทำให้เห็นได้ว่า คำว่า “ศาสนา” ในความคิดของพุทธทาสภิกขุ^๒ นั้น จะกว้างทีเดียว แต่ความกว้างก็อยู่ในกรอบของการกระทำของสิ่งมีชีวิตโดยเฉพาะมนุษย์ และทำให้เห็นว่า ศาสนาเดียวดังกล่าวนี้ปลอดพ้นจากนามบัญญัติอย่างพุทธ คริสต์ อิสลาม ไปโดยปริยาย หากแต่มีเฉพาะการกระทำหรือกิริยาเท่านั้น แต่ทั้งนี้พุทธทาสภิกขุจะให้ความสำคัญกับระดับของสติปัญญาเป็นสำคัญว่ามนุษย์สามารถจะกำจัดอันตรายชั้นสูงสุดของชีวิตออกไปให้หมดจากตัวเองได้อย่างไร

๓.๑.๓ ศาสนาเดียวที่แท้จริง

ในความคิดของพุทธทาสภิกขุ มีมิตินิยามทางศาสนาใน ๒ ลักษณะคู่ตรงข้ามคือ ศาสนาที่แท้จริงและศาสนาที่ไม่แท้จริง และตัวศาสนาที่แท้จริงกับไม่ใช่ศาสนาแท้จริง

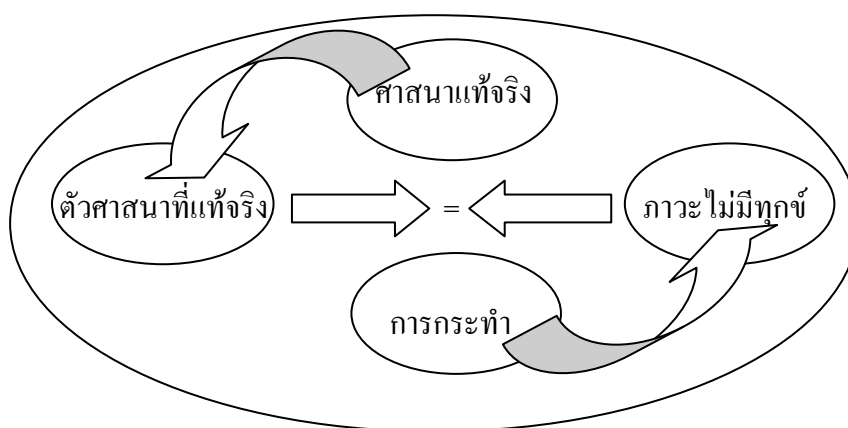
คำว่า “ตัวศาสนา” เป็นคำที่ใช้เพื่อแทนศาสนาในลักษณะที่คนทั่วไปสามารถจะสัมผัสได้ คล้ายกับจะบอกว่าศาสนาคือ “สัมโ”^๔ อันเป็นลักษณะทางกายภาพ ที่คนทั่วไปสามารถจะหยิบนวได้ไม่ยาก ในการใช้คำดังกล่าว เป็นความจำเป็นเพื่อการสื่อสารถึงภาวะแท้จริงของศาสนา (ตัวตนของศาสนา) โดยตัวศาสนาที่แท้จริง จะอยู่ในโลกของศาสนาที่แท้จริงเท่านั้น ดังนั้น สิ่งที่ท่านเห็นคือ โลกของศาสนานั้นมีคู่ตรงข้ามคือ โลกของศาสนาแท้จริง กับโลกของศาสนาไม่แท้จริง (กระพี้)^๕ จากที่ท่านอธิบายว่า อันใดมีการกระทำเพื่อความรอด/ไม่มีทุกข์ อันนั้นคือศาสนา พวกโจรมีชีวิตโดยการแย่งชิงทรัพย์สินของคนอื่นเพื่อจะได้ไม่ทุกข์กับความอดอยาก การกระทำแบบนี้แม้จะดูเหมือนอยู่ในกรอบของศาสนา แต่ไม่ใช่ศาสนาที่แท้จริง เพราะการกระทำของโจรก่อเกิดเป็นการเพิ่มทุกข์ ไม่ใช่การลดและความไม่มีทุกข์ ศาสนานั้นเป็นมิติทางจิต การกระทำเพื่อความไม่มีทุกข์คือการกระทำที่อยู่ในโลกของศาสนาแท้จริง และเมื่อสัมผัสภาวะไม่มีทุกข์ จึงเป็นการสัมผัสตัวศาสนาที่แท้จริง ดังนั้น ศาสนาที่แท้จริงจะต้องเป็นศาสนาที่เป็นไปกับการกระทำเพื่อภาวะไม่มีทุกข์โดยส่วนเดียว ดังที่ท่านกล่าวว่า “ระบบปฏิบัติอันใดมันช่วยให้มนุษย์พ้นจากความทุกข์ได้ ระบบ

^๑ ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

^๔ ผู้วิจัยขอเทียบศาสนากับมิติทางกายภาพคือ “สัมโ” เพื่อใช้ “สัมโ” แทน ภาพความคิดถึงศาสนา ในกรณีที่เรากล่าวถึงคำว่า “ตัวศาสนา”

^๕ ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ, ศาสนาคืออะไร, (กรุงเทพมหานคร : สมชายการพิมพ์, มปป.), หน้า ๑๕๓-๑๕๔.

นั่นชื่อว่า ศาสนา”^{๑๑} ส่วนศาสนาที่ตรงข้ามจะเป็นศาสนาที่ไม่แท้จริงและไม่มีลักษณะตัวศาสนา
แท้จริง ท่านเรียกว่า “ศาสนาแอบแฝง” ไม่ใช่ศาสนาตัวจริง”^{๑๒} ศาสนาแท้จริงจะมีลักษณะอิสระจาก
การถูกรอบงำ แต่ศาสนาไม่แท้จริง จะมีลักษณะจำยอม”^{๑๓} เกี่ยวกับลักษณะคู่ตรงข้าม เราอาจ
พิจารณาด้วยภาพนี้

อย่างไรก็ตาม พุทธทาสภิกขุเห็นว่า ศาสนาเดียวที่แท้จริงมีเพียงศาสนาเดียวในหมื่น
โลกธาตุ”^{๑๔} แม้ว่าโดยชื่อและสถานภาพจะมีความหลากหลาย แต่ความหลากหลายจะมีความเป็น
ศาสนาเดียวที่แท้จริง ก็ต่อเมื่อ (๑) ศาสนาแท้จริงมีความมุ่งหมายตรงกัน คือ ให้มนุษย์ได้รับสิ่งที่ดี
ที่สุด ที่มนุษย์ควรจะได้รับ คือความรอด (๒) ศาสนาแท้จริงมีหลักปฏิบัติตรงกัน คือการทำลาย
ความเห็นแก่ตัว การทำลายตัวกู-ของกู และ (๓) ศาสนาแท้จริงมีผลลัพธ์สุดท้ายตรงกัน ผลลัพธ์ดัง
กล่าวคือการที่สัตว์ผู้ปฏิบัติรอดจากทุกข์”^{๑๕}

๓.๒ ศาสนาเดียวกับความเป็นกลางทางศาสนา

ศาสนาโลกที่หลากหลาย ตลอดถึงแนวคิด และผลิตผลเพื่อการอยู่รอดของแต่ละชีวิต มี
เป้าหมายคือความสุข การมุ่งหมายในความสุขก็คือเพื่อให้พ้นจากความทุกข์ บางลัทธิเห็นว่า การ
ออกไปจากร่างกายนี้คือการพ้นจากทุกข์ บางลัทธิเห็นว่าสิ่งที่เราได้พึงพาอำนาจภายนอกตัวคือ
ความสุข ขณะที่บางลัทธิเห็นว่าสิ่งที่พาดตนเองคือความสุข แต่ละลัทธิจึงมีการกระทำเพื่อการไม่

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๕.

^{๑๑} พุทธทาสภิกขุ, ศาสนาคืออะไร, (กรุงเทพมหานคร : สมชายการพิมพ์, มปป.), หน้า ๑๕๘.

^{๑๒} ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ, ศาสนาคืออะไร, (กรุงเทพมหานคร : สมชายการพิมพ์, มปป.),
หน้า ๑๕๕.

^{๑๓} พุทธทาสภิกขุ, ศาสนาคืออะไร, (กรุงเทพมหานคร : สมชายการพิมพ์, มปป.), หน้า ๑๔๕.

^{๑๔} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๕-๑๖๖.

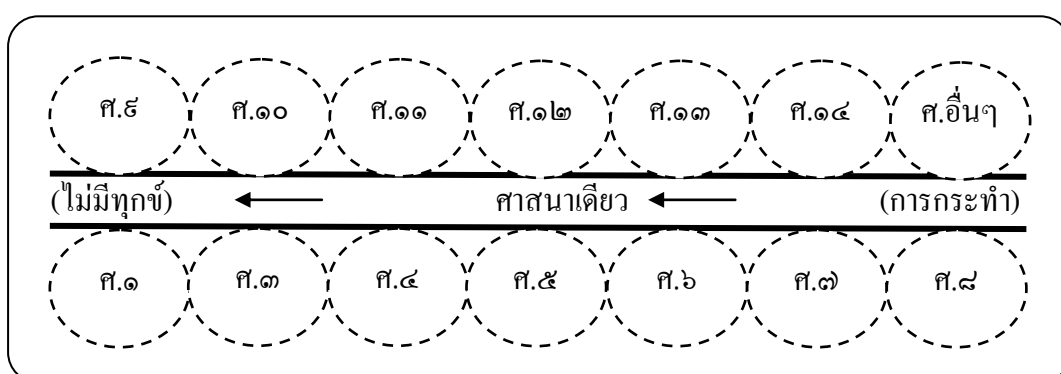
เป็นทุกข์ บางลัทธิได้รับเพียงความสุขชั่วคราว เพราะเมื่อความทุกข์อื่นจรเข้ามา ความสุขที่เคยสัมผัสนั้นก็หายไป กลายเป็นความทุกข์ใหม่อีก จึงมีบางทัศนะเห็นว่า สุขทุกข์คือรสชาติของชีวิต

พุทธทาสภิกขุเห็นว่า ไม่ว่าลัทธิความเชื่อใด ล้วนแต่ตั้งอยู่บนฐานของการกระทำเพื่อก้าวไปสู่ความไม่มีทุกข์ บางลัทธิอาจใช้คำว่า ความหลุดพ้น การเข้าถึงพระเจ้า เป็นต้น เพื่อแทนความไม่มีทุกข์ ดังนั้น ตัวกลางที่สำคัญของทุกศาสนาที่หลากหลายและไม่เหมือนกันนั้นคือ การกระทำเพื่อการไม่มีทุกข์

พุทธศาสนายุคต้น ได้กล่าวถึงสิ่งที่ไม่ควรก้าวไป ๒ สายคือ การทรมานตนให้ลำบาก (อัตตกิลมณญโยค) และการเอาตนไปพัวพันมัวเมาอยู่กับการเสพสุข (กามสุขัลลิกานุโยค) พุทธทาสภิกขุเห็นว่า จะทุกศาสนาที่มีแนวความคิดแบบนี้เจือปนอยู่ ท่านเรียกสิ่งนี้ว่า “กระพี้” และ “เปลือก” โดยเทียบศาสนาเท่ากับต้นไม้ และมองว่า “เปลือก” และ “กระพี้” อันอยู่ในรูปของวิชาการบ้าง (เทียบเต่าแบกคัมภีร์) พิธีกรรมทางศาสนาบ้าง คือสิ่งที่ศาสนิกของทุกศาสนาต้องจัดการกระเทาะเปลือกของศาสนาออกให้เหลือแก่นคือภาวะไม่มีทุกข์

เพราะฉะนั้น หากจะหยิบเอาศาสนาแห่งการกระทำเพื่อความไม่เป็นทุกข์ตามแนวคิดของพุทธทาสภิกขุมาพิจารณา ก็จะปลดปล่อยจากนามบัญญัติทางศาสนา โดยที่ทุกคนที่อยู่ในศาสนาแม้จะแตกต่างกันโดยนามบัญญัติ สามารถเดินบนเส้นทางที่เป็นกลางระหว่างศาสนาร่วมกันได้โดยไม่มีความแปลกแยก จึงคงเหลือเพียงภาวะทางจิตในการที่ใครจะมีทุกข์น้อยกว่ากัน

ศาสนาเดียวกับความเป็นกลางทางศาสนา อาจพิจารณาด้วยภาพความคิดนี้

ภาพความคิดนี้ เป็นเพียงภาพเพื่อแทนทัศนะที่ว่าศาสนาเดียวที่เป็นกลางระหว่างศาสนา อันอาจตีความไปถึง ศาสนาในความหมายกว้างออกไปถึงสิ่งที่คนยึดถืออื่นๆได้ด้วย เช่น ผลผลิตของวิทยาศาสตร์ แนวคิดของนักคิดอื่นๆที่โลกไม่ได้พิจารณาไว้ในกรอบของศาสนา โดยศาสนาต่างๆ มี

เส้นทางที่เหมือนกันคือการกระทำเพื่อความไม่มีทุกข์^{๕๕} อันที่จริง ผู้วิจัยอาจใช้ภาพ ศ.๑ กับ ศ. ๓ ที่ใช้พื้นที่ร่วมกันในบางส่วนมากกว่าการสัมผัสกันก็ได้ หรือ ศ.๑ กับ ศ.๔ ทั้งนี้เพราะ จะมีบางศาสนาที่เป็นไปได้ว่า มีพื้นที่แห่งการกระทำเพื่อความไม่เป็นทุกข์ร่วมกันได้ อย่างไรก็ตาม ก็คงใช้ทางที่เป็นกลางระหว่างศาสนานั้นเองเป็นทางเพื่อการใช้พื้นที่ร่วมกัน ส่วน “(ไม่มีทุกข์)” เราอาจมองในฐานะเป้าหมาย แต่ในความคิดของพุทธทาสภิกขุหมายถึงระหว่างการทำนั้นด้วยที่จะไม่มีทุกข์ (โลกของศาสนาที่แท้จริง) ซึ่งคืออันเดียวกันที่จะไปร่วมกันเป็นศาสนาเดียวที่เป็นกลางระหว่างศาสนา

๓.๓ ความจริงทางศาสนา

ก่อนอื่น ขอให้พิจารณาตัวอย่างของบางข้อความในหนังสือ “ไควล์ธรรม” ดังต่อไปนี้

(ก) แม้การทะเลาะวิวาทกันระหว่างศาสนาก็พลอยสิ้นสุดลงไปด้วย เพราะ “ไควล์ธรรม” คือสถานะที่เป็นหนึ่งเดียวอันเต็มเปี่ยม และมีอยู่ทั่วไปในทุกหนทุกแห่ง นั่นคือย่อมมีอยู่ในทุกศาสนาด้วย ใครก็ตามเมื่อเข้าถึงความหมายของศาสนาแห่งตนแล้ว ย่อมทำให้เห็นกันว่าในโลกนี้มีเพียงศาสนาเดียว คือ “ศาสนาแห่งไควล์” ไม่ต้องมีแบ่งแยกตามสมมติที่ใช้เรียกศาสนา โดยเหตุนี้จึงทำให้สามารถปิดประตูการทะเลาะวิวาทอันเนื่องมาจากการถือศาสนาเสียได้...ที่ใดมีการแบ่งแยกที่นั่นแสดงว่ามีการไม่รู้จริง เป็นลักษณะแห่งการไร้เดียงสาของผู้นับถือศาสนานั้นๆ^{๕๖}

(ข)... “พระเจ้า” ในฐานะเป็นผู้สร้างสิ่งทั้งปวง ก็ควรหมายถึง “ไควล์” เพราะว่า เป็นสิ่งที่มีอยู่ก่อนสิ่งทั้งปวง และสิ่งทั้งปวงมาจาก “ไควล์” อาศัยไควล์ตั้งอยู่ในลักษณะอย่างนี้ ย่อมกล่าวได้ว่า ไควล์เป็นมารดาของสิ่งทั้งปวง สิ่งทั้งหลายทั้งปวงเป็นลูกที่คลอดออกมาจากไควล์ เปรียบด้วยฟองน้ำอันเกิดจากน้ำฉันใดก็ฉันนั้น^{๕๗}

(ค) “ไควล์ธรรม” ตั้งอยู่ในฐานะที่เป็น “กฎ” อันเป็นที่รองรับปรากฏการณ์ของสิ่งทั้งปวง โลก ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ รวมทั้งสิ่งทั้งปวงที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วก็ดับไปใน “กฎ” อันนี้ ด้วยอำนาจของอิทัปปิจจตา ซึ่งตั้งอยู่ในฐานะเป็นไควล์ธรรม นั่นคือเพราะมีไควล์ธรรม สิ่งทั้งหลายทั้งปวงได้อาศัย เกิดขึ้น...

^{๕๕} ดูย่อหน้าสุดท้ายของหัวข้อ “ศาสนาเดียวที่แท้จริง” ประกอบ

^{๕๖} พุทธทาสภิกขุ, ไควล์ธรรม (ฉบับย่อ), (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ดี, ๒๕๓๓), หน้า ๒๕.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕-๓๐

สิ่งที่เรียกว่า “พระเจ้า” ก็ควรหมายถึง “กฎ” อันนี้ ในฐานะที่เป็นสิ่งตั้งอยู่ตลอดกาล แล้วสิ่งที่ปวงก็ปรากฏขึ้นด้วยอำนาจแห่งพระเจ้า ฉะนั้น “พระเจ้า” ที่แท้จริงหมายถึง “ไควล์ธรรม” อันมีชื่อเรียกรวมไปว่า “ธรรมชาติ” แปลว่า “ความมีอยู่แห่งธรรม”

คำว่า “ธาตุ” แปลว่า “ทรงตัวอยู่” หมายถึง การทรงอยู่อย่างถาวร ไม่เปลี่ยนแปลง ได้แก่สิ่งที่เรียกว่า “ไควล์ธรรม” นั่นเอง สิ่งนอกนั้นเป็นเพียงปฏิกิริยาที่ถูกปรุงแต่งขึ้น มีการเกิดขึ้นแล้วดับไป เป็นลักษณะของการทรงตัวอยู่ของความเปลี่ยนแปลงอันปรากฏอยู่ในที่เดียวกัน ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่า จะพบความไม่เปลี่ยนแปลงได้ตรงที่มีความเปลี่ยนแปลง พิจารณาเห็นความเปลี่ยนแปลงตามเป็นจริง แล้วปล่อยวางความเปลี่ยนแปลงเสีย ก็จะพบความไม่เปลี่ยนแปลงที่ตรงนั้น...^{๑๘}

อนึ่ง ในพุทธศาสนากล่าวถึงความจริงอยู่ ๒ อย่างคือ ความจริงสมมติ และความจริงปรมาัตถ์ โดยที่ความจริงสมตินั้น เราอาจแทนค่าด้วยสิ่งอื่นได้ แต่ความจริงโดยปรมาัตถ์นั้น เป็นความจริงที่ไม่อาจแทนค่าได้ เช่น คำว่า “นิพพาน” นี่เป็นความจริงโดยสมมติ ซึ่งเป็นความจำเป็นที่จะต้องใช้นามบัญญัติเพื่อใช้แทนสิ่งหนึ่ง โดยเราอาจเรียกนิพพานว่า “ดอกไม้” ก็ได้ แต่ภาวะแห่งนิพพาน ซึ่งเป็นความจริงโดยปรมาัตถ์นั้น เราไม่อาจแทนค่าด้วยค่าแห่งความจริงอื่น หมายถึง ภาวะแบบนั้นก็ต้องเป็นแบบนั้น

ใน (ก) (ข) และ (ค) ที่ยกตัวอย่างมาข้างต้น พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึงความจริงทางศาสนาที่เป็นสัจภาวะสูงสุดโดยใช้ความจริงสมมติทางภาษาคือคำว่า “ไควล์ธรรม” เพื่อแทนความจริงปรมาัตถ์ และชี้ให้เห็นว่า สัจภาวะ ของไควล์ธรรม มีความจริงคงที่บนความเปลี่ยนแปลง อย่างไรก็ตาม ในความคิดของพุทธทาสภิกขุ เราอาจพิจารณาความจริงทางศาสนาในลักษณะดังนี้

๓.๓.๑ ลักษณะแห่งความจริง

ความจริงสูงสุดทางศาสนานั้นจะมีลักษณะคือ “หนึ่งเดียว” ไม่ใช่หลากหลาย มีอยู่อย่างปกคลุมทั่วสรรพสิ่ง เป็นปฐมเหตุ อยู่ในฐานะ “กฎ” ที่ไม่เปลี่ยนแปลงอย่างถาวร ข้อความสั้นๆนี้ น่าจะเพียงพอในการพิจารณาถึงลักษณะความจริงทางศาสนาของพุทธทาสภิกขุ ประเด็นนี้อาจเปรียบเทียบกับภาพของสายน้ำที่ไหลเป็นกระแสจากที่สูงลงสู่ที่ต่ำ และจากที่ต่ำอาจขึ้นสู่ที่สูงได้ด้วย (กรณีน้ำขึ้นน้ำลง) ในการไหลของสายน้ำคือการเปลี่ยนผ่านจากจุดหนึ่งไปสู่จุดหนึ่ง ซึ่งคือการ

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓.

เปลี่ยนแปลงจากสิ่งหนึ่งไปสู่อีกสิ่งหนึ่ง แต่มีอย่างหนึ่งที่ไม่เปลี่ยนแปลงคือ “การที่ทุกสิ่งต้องเปลี่ยนแปลง” ซึ่งคือ “กฎธรรมชาติ” (ข้อความ ก.และค.)

๓.๓.๒ ภาวะแห่งความจริง

พุทธทาสภิกขุอาจใช้คำว่า “พระเจ้า” เมื่อเรามองผ่านแนวคิดของศาสนาแบบเทวนิยม พระเจ้าจะมีลักษณะแห่งความจริงข้างต้นและอยู่ในฐานะบุคคล หากพิจารณาจากพระเจ้าในศาสนาของชาวฮินดู พระเจ้าจะให้คุณและให้โทษได้ คือมีทั้งโกรธและไม่โกรธ ซึ่งเทียบได้กับพระเจ้าในคัมภีร์เวสตะ (Avesta Texts) ของโซโรอัสเตอร์ที่เป็นตัวแทนแห่งความสว่างและความมืด (Ahura Mazda-Ahariman) แต่พระเจ้าในความคิดของพุทธทาสภิกขุ นั้น อยู่ในฐานะ “อนบุคคล” ซึ่งคือ “กฎ” จึงปลอดพ้นจาก “คุณและโทษ”

ภาวะแห่งความจริง เป็นอยู่โดยตัวของภาวะเอง พุทธทาสภิกขุจะใช้คำว่า “ตถตา” ที่แปลว่า “ความเป็นเช่นนั้น” ในตัวของภาวะแห่งความเป็นเช่นนั้น ไม่อาจใช้ภาษาสมมติสื่อความจริงได้ แต่จะเข้าใจได้ก็ต่อเมื่อมีการเข้าถึงภาวะหนึ่งเดียวกับภาวะแห่งความจริง โดยภาวะแห่งความจริงทางศาสนาปลอดจากการจะมองว่าเป็นนั่นเป็นนี่ หรือเป็นของศาสนาใดศาสนาหนึ่ง และไม่เป็นเรา ไม่เป็นเขา

ภาวะแห่งความจริง เปรียบเหมือนฐานรองรับปรากฏการณ์ต่างๆ ที่เปลี่ยนแปลง แต่ตัวของภาวะแห่งความจริงไม่ได้เปลี่ยนแปลง โดยสัจภาวะดังกล่าว ไม่ได้อยู่ในฐานะจะเปลี่ยนแปลงสิ่งใดได้ แต่เพราะสัจภาวะนี้มีอยู่ สิ่งต่างๆจึงเปลี่ยนแปลง จริยอยู่แม้จะอยู่ในลักษณะ “ปฐมเหตุ” แต่ไม่ใช่เป็นสาเหตุของสิ่งใด หรือ อาจอยู่ในฐานะผู้กระทำ แต่ไม่ได้กระทำต่อสิ่งใด ซึ่งสิ่งต่างๆต้องเป็นอย่างที่ควรเป็น (ข้อความ ข.และค.)

๓.๓.๓ กฎแห่งความจริง

พุทธทาสภิกขุ ได้แบ่งกฎแห่งความจริงออกเป็น ๓ มิตติคือ

- ก. กฎแห่งความไม่คงที่ การต้องเปลี่ยนแปลง และไม่มีตัวตน
- ข. กฎแห่งความเป็นปัจจัยแก่กันและกัน และการแปรสภาพตามเหตุปัจจัย
- ค. กฎแห่งทุกข์และความดับไปแห่งทุกข์

ทั้ง ๓ มิตินั้น คือหนึ่งเดียวได้แก่ “กฎแห่งความจริง” หรือ “กฎธรรมชาติ” ซึ่งเป็นความจริงโดยตัวของกฎเองด้วย ขณะเดียวกันเป็นความจริงของความจริงตามธรรมชาติด้วย (รูปนาม) โดยกฎ ก. คือ กฎแห่งไตรลักษณ์ กฎ ข. คือ กฎแห่งอิทัปปิจจยตา และกฎ ค. คือ กฎแห่งอริยสัจ ซึ่ง

ทั้งหมดคือ “ธรรมชาติ” หรือ “ความมีอยู่แห่งธรรม” ซึ่งท่านเรียกชื่อใหม่ว่า “ไควล์ธรรม”^{๑๕}
(ข้อความ ก. ข. และ ค.)

๓.๓.๔ คุณค่าของความจริง

จริงอยู่ พุทธทาสภิกขุ อาจกล่าวถึงสิ่งที่มีอยู่ใน ๒ อย่างคือ สิ่งที่มีอยู่ในฐานะ “สิ่งนั้นๆ” ซึ่งใช้นามบัญญัติว่า “รูปนาม” แต่ “สิ่งนั้นๆ” ก็อยู่บนฐานของ “กฎธรรมชาติ” อันมีอยู่ด้วยเช่นกัน แต่ดูเหมือนว่า ทั้ง “สิ่งนั้นๆ” และ “กฎธรรมชาติ” จะมีคุณค่าก็ต่อเมื่อมีการเข้าถึงความจริง และผ่านคลายจากการยึดถือ สิ่งที่มีอยู่จึงบอกไม่ได้ว่า “มีอยู่” และ “ไม่มีอยู่” หากแต่เป็น “ความว่าง” ที่ถือว่าเป็นคุณค่าสูงสุด แต่ก่อนที่จะไปสู่คุณค่าสูงสุดดังกล่าว พุทธทาสภิกขุเห็นว่า เราต้องอาศัยศาสนา นั่นคือ “การกระทำ” เพื่อให้พ้นจากทุกข์ อันได้แก่ หน้าที่ที่ต้องกระทำให้ถูกต้องตามกฎธรรมชาติ

อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาสิ่งที่กล่าวมา อาจทำให้เข้าใจได้ว่า ความจริงทางศาสนา ก่อนข้างจะหลากหลายมากกว่าจะเป็นหนึ่งเดียว คือ รูปนามก็จริง กฎธรรมชาติก็จริง และความว่างก็จริง ดังนั้น ความจริงจึงน่าจะหลากหลายมากกว่าจะหนึ่งเดียว ขออธิบายเพิ่มเติม ดังนี้

ในการที่จะบอกว่าสิ่งที่มีอยู่นั้นมีอะไร ซึ่งเราปฏิเสธไม่ได้ว่า รูปนาม กฎธรรมชาติ และความว่าง ไม่มีอยู่ แต่เมื่อมีอยู่ มีอยู่ในแบบใด คำตอบคือ ในแบบ “ธรรมชาติ” ของสิ่งนั้นคือ “แบบนั้น” และ “แบบนั้น” คือ “แบบที่ต้องเป็นอย่างนั้น” ในฐานะ “กฎ” ผู้วิจัยขออ้างข้อความต่อไปนี้เพิ่มเติม

ปัญหาเกิดขึ้นมาว่า “ไควล์ธรรม” จะพบได้ที่ไหน คำตอบคือ จะพบได้ในทุกสิ่งที่ถูกสร้างขึ้น เพราะในธรรมชาติทั้งหลายย่อมมีกฎธรรมชาติควบคุมอยู่ ในทุกปริมาณหรือทุกเซลล์ที่ประกอบกันขึ้นเป็นร่างกายคน คนหนึ่ง ย่อมมีกฎ มีสิ่งที่เรียกว่า “กฎ” อยู่ในนั้น มันจึงบังคับสิ่งนั้นให้เป็นไปตามกฎ...จิตใจที่สกปรกมีดมัวเราร้อน มันก็เป็นไปตามกฎ จิตใจสะอาด สว่าง สงบ ก็เป็นไปตามกฎ ฉะนั้นสิ่งที่เป็นไปตามกฎนั้น มีมากมายนับไม่ถ้วน แต่มันจะรวมอยู่ในคำคำเดียวคือ “กฎ”...ทั้งหมด เป็นการแสดงถึงความหมายของสิ่งที่เรียกว่า “ไควล์ธรรม” ๒ ประการคือ เป็นสิ่งโดดเดี่ยวและแบ่งแยกละเอียดถี่ถ้วนไม่ไหว ความหมายของทั้งสองสิ่งนี้ไม่แตกต่างกันเลย แต่มองคนละจุด ข้อแรก มองที่ปฐมเหตุ ข้อสองมองที่สิ่งทั้งปวงอันถูกสร้าง

^{๑๕} พุทธทาสภิกขุ, ไควล์ธรรม, (กรุงเทพมหานคร:ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๕๒), หน้า ๓๖.

ขึ้น ที่แท้มันเป็นอันเดียวกันทั้งผู้สร้างและสิ่งที่ถูกสร้าง ถ้าเข้าใจได้อย่างนี้ จะทำให้กลับไปหาผู้สร้างได้ โดยอาศัยสิ่งที่ถูกสร้างเป็นทางนำ^{๒๐}

สิ่งดังกล่าวนี้ มีอยู่ในฐานะความจริงที่เป็น “กฎ” ซึ่งในข้อความที่อ้างถึง ท่านได้กล่าวถึง “กฎ” ที่มีการแบ่งแยกออกเป็นนั่นเป็นนี่ แต่สุดท้ายก็รวมอยู่ใน “กฎต้นแบบ” ที่โดดเด่น คือ “ความจริงทางศาสนา” หรือ “กฎแห่งความจริง” โดยความจริงดังกล่าวนี้อยู่ในฐานะ “อสังขตะ” ด้วย^{๒๑} จึงกล่าวได้ว่า ความจริงทางศาสนาในความคิดของพุทธทาสภิกขุ มีลักษณะ “หนึ่งเดียว” ความจริงในที่นี้คือ “กฎ” ที่ไม่เปลี่ยนแปลงและเป็นสากล

๓.๔ กฎสากล

กฎแห่งความจริงคือกฎสากล โดยกฎนี้เป็น “อสังขตะ” เพราะไม่อาจที่จะมีอะไรๆเข้าไปครอบงำให้เปลี่ยนแปลงได้ พุทธทาสภิกขุเห็นว่า กฎดังกล่าวคือแก่นแท้ของสรรพสิ่ง มีการแผ่ทั่วไปอย่างละเอียด ตั้งอยู่ก่อนสิ่งอื่นทั้งหมด ไม่มีจำกัดตั้งต้นหรือสุดท้าย^{๒๒} ซึ่งเราอาจมองว่า จำแนกออกเป็นกฎนั้นกฎนี้หรืออยู่ในสิ่งนั้นสิ่งนี้ แต่แท้จริงคืออันเดียวกันโดยไม่ยกเว้น ท่านใช้คำว่า “ไควล์ยธรรม” ที่แปลว่า ธรรมอันมีอยู่ทั่วทุกหนทุกแห่งและเป็นอันเดียวกันทั้งหมด^{๒๓}

๓.๔.๑ แก่นแท้ของสรรพสิ่ง

พุทธทาสภิกขุเห็นว่า บรรดาสรรพสิ่งทั้งหลายที่เกิดมีขึ้น มาจากแก่นแท้อันเดียวกัน อาจเรียกว่า ปฐมเหตุ การแปรรูปออกมาเป็นเหตุเป็นปัจจัย ที่ไม่รู้จักหมดสิ้น จึงเรียกว่า “อนันตะ” คือ ความไม่รู้จักหมดสิ้นของปฐมเหตุ^{๒๔} ในข้อนี้ เทียบได้กับ สรรพสิ่งคือประกายของพล ส่วนปฐมเหตุคือการติดอยู่ของไฟแห่งพลที่สว่างจ้าตลอดเวลาโดยไม่มีผู้จุด ปฐมเหตุคือสิ่งที่มีอยู่ก่อนสิ่งทั้งปวง เป็นสิ่งที่มีอยู่จริงแต่ไม่ได้้อย่างสิ่งทั้งปวง เพราะสิ่งทั้งปวงจะมีลักษณะเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป แต่ปฐมเหตุไม่มีจุดเริ่มต้น ไม่มีจุดสิ้นสุด อยู่เบื้องหลังสิ่งทั้งปวง มีอยู่ตลอดไป ตลอดเวลา ศัพท์

^{๒๐} พุทธทาสภิกขุ, ไควล์ยธรรม (ฉบับย่อ), (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ดี, ๒๕๓๗), หน้า ๔๘.

^{๒๑} ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ, ไควล์ยธรรม, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๕๒), หน้า ๔๕.

^{๒๒} พุทธทาสภิกขุ, ไควล์ยธรรม (ฉบับย่อ), (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ดี, ๒๕๓๗), หน้า ๔๓.

^{๒๓} พุทธทาสภิกขุ, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓.

^{๒๔} ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ, ไควล์ยธรรม, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๕๒), หน้า ๓๕๕.

เฉพาะที่พุทธทาสภิกขุนำมาใช้คือคำว่า “ธัมมนิยามตา” “ธัมมัญญิตตา” “ธรรมธาตุ” ที่หมายถึง นิยามแห่งธรรม ความเป็นที่ตั้งแห่งธรรม ธาตุแห่งธรรม

พุทธทาสภิกขุ อธิบายให้เห็นว่า แก่นแท้ของสรรพสิ่งที่ว่านี้ มิได้มีเฉพาะในพระพุทธรศาสนาเท่านั้น หากแต่มีอยู่จริงและเป็นอันเดียวกันกับศาสนาอื่นด้วย

ก. แก่นแท้ของสรรพสิ่งคือเต๋า

ในคัมภีร์ในเต๋าเต็กเก็ง ภาคเต๋า บทที่ ๒๕ มีข้อความว่า มีสิ่งหนึ่งผสมผสานก่อเกิดขึ้นก่อนฟ้า ก่อนดิน มันไร้รูป ไร้เสียง เป็นอิสระ ไม่แปรเปลี่ยน ดำรงอยู่ทั่วไป คงอยู่มิรู้สิ้น เป็นมารดาแห่งฟ้าดิน ข้ามิรู้ชื่อสิ่งนั้น จึงขอเรียกว่า “เต๋า” แต่เมื่อจำต้องพรรณารอธิบาย ก็ขอเรียกว่ายิ่งใหญ่ ยิ่งใหญ่คือดำเนินไปไม่มีสุดสิ้น ดำเนินไปไม่มีสุดสิ้นคือ ยาวไกล ยาวไกลคือ หวนคืน^{๒๕} ซึ่งพุทธทาสภิกขุ ได้นำมาสรุปย่อเพื่ออ้างถึงแก่นแท้ของสรรพสิ่งในศาสนาเต๋าว่า มีสิ่งอยู่สิ่งหนึ่ง มีอยู่ก่อนโลก ไม่ใช่วัตถุ ไม่ใช่จิตใจ สิ่งนั้นเรียกว่า เต๋า... และท่านอธิบายเพิ่มว่า มีสิ่งหนึ่ง ซึ่งไม่ใช่วัตถุ ไม่ใช่วัตถุอย่างวัตถุธรรม หรือว่าร่างกายเนื้อหนัง แล้วก็ไม่ใช่นามธรรม เช่น จิตใจ ความคิดนึก รู้สึก เป็นต้นนี้ ไม่ใช่ทั้ง ๒ อย่าง มันมีอยู่ก่อนมีโลกนี้ เอาซิ แล้วสิ่งนั้นเรียกว่าเต๋า ซึ่งคำว่า “เต๋า” นี้ ต่อมาแปลว่า “ธรรม”...ซึ่งเป็นความหมายเดียวกัน^{๒๖} และยอมรับว่า เหล่าจรรู้จักสิ่งที่มีอยู่ก่อนโลกเกิด

เพื่อให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ขออ้างถึงข้อความในเต๋าเต็กเก็ง ภาค เต๋า บทที่ ๑๖ ที่ว่า ...ข้าเฝ้ามองการหวนวน นานาวัตถุทั้งหลาย ต่างล้วนหวนคืนสู่รากเหง้า การหวนคืนสู่รากเหง้าเรียกว่า “สงบนิ่ง” “สงบนิ่ง” เรียกว่า “ฟื้นฟูธาตุแท้ดั้งเดิม” “การฟื้นฟูธาตุแท้ดั้งเดิม” เรียกว่า “ธรรมดาสัย” เข้าใจ “ธรรมดาสัย” แล้ว เรียกว่า “รู้แจ้ง” การไม่เข้าใจธรรมดาสัย จะกระทำปะปะซัดพาสูญหายนะเข้าใจ “ธรรมดาสัย” แล้วจะมีใจกว้าง^{๒๗} ข้อความนี้ กำลังยืนยันสิ่งที่พุทธทาสภิกขุกำลังกล่าวถึง นั่นคือกฎแห่งความจริง ที่เป็นปฐมเหตุของสรรพสิ่ง กฎดังกล่าวคือ การเปลี่ยนแปลง ไม่หยุดนิ่งของสรรพสิ่ง แต่ถ้าเราเข้าถึงกฎดังกล่าว หรือความเป็นธรรมดา (นิยามแห่งธรรม, ธาตุแห่งธรรม) เราจะพบแก่นแท้ ที่เรียกว่า นิพพาน ความว่าง หรืออะไรก็ตาม ซึ่งท่านเปรียบเหมือนกับการเอาความร้อนออกจะพบความเย็น ฉะนั้น นอกจากนั้น พุทธทาสภิกขุยังเชื่อว่า ทุกคนมีเชื้อแห่งพุทธ

^{๒๕} เต๋า เต็ก เก็ง, แปลโดย โชติช่วง นาคอน, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : ข้าวหอมสำนักพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๑๓๖.

^{๒๖} พุทธทาสภิกขุ, ไกวัลยธรรม, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๕๒), หน้า ๒๔.

^{๒๗} เต๋า เต็ก เก็ง, แปลโดย โชติช่วง นาคอน, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : ข้าวหอมสำนักพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๑๒๔.

ภาวะ คือธาตุแห่งความรู้แจ้ง เพียงแต่ถ้าเราปฏิบัติไม่ถูกทาง ก็จะพบความทุกข์ไม่จบสิ้น หากทำถูกทางก็จะพบแก่นแท้^{๒๔} แก่นแท้ที่ว่านี้คือ “เต๋า” อย่างที่เหลาจื๋อระบุถึง

ข. แก่นแท้ของสรรพสิ่งคือปรมาตมัน

ความจริงสูงสุด อันเป็นปฐมกำเนิดของสรรพสิ่งในปรัชญาฮินดูเราเรียกว่า “ปรมาตมัน” สิ่งนี้แผ่ไปทั่วไม่ยกเว้น เป็นอมตะที่ใครๆและอะไรๆทำให้พินาศไปไม่ได้ สรรพสิ่งเกิดขึ้นมาจากสิ่งนี้ ความเป็นไปทั้งหลายทั้งปวงก็อยู่ภายใต้สิ่งนี้ อีกนามหนึ่งคือ “พรหมัน”

ปรมาตมัน ไร้รูปร่าง (อรูป) ไม่ปรากฏอาการ (นิराการ) ให้สัมผัสได้ด้วยประสาทสัมผัส แต่จะแสดงออกให้เห็นได้ใน ๓ ลักษณะคือ ลักษณะปรากฏ (เกิด) ลักษณะการเปลี่ยนแปลง และลักษณะการแตกทำลาย

การเปรียบเทียบกับโลกของวัตถุเท่ากับสิ่งสองสิ่งที่ไม่มียิ่งอื่น อาจเปรียบปรมาตมันเท่ากับอ่างกลมขนาดใหญ่ ขณะที่น้ำต้องอาศัยอ่างน้ำจึงจะคงรูปน้ำและเป็นอยู่ได้ แต่น้ำต้องเปลี่ยนสภาพ (เช่นเปลี่ยนสี) ขณะที่อ่างน้ำไม่เปลี่ยนสภาพ จริงอยู่การเปรียบเทียบอย่างนี้อาจอธิบาย “ปรมาตมัน” ได้เพียงเศษฝุ่น แต่ก็พอจะเห็นว่า สรรพสิ่งต้องอาศัยปรมาตมัน

นักวิชาการปรัชญาศาสนาบางท่าน (เช่น สมภาร พรหมทา) ตั้งข้อสังเกตว่า คำอธิบายปรมาตมันไม่แตกต่างจากคำอธิบายเต๋า สอดคล้องกับที่พุทธทาสภิกขุเห็นว่า เต๋าและปรมาตมันคือสิ่งเดียวกันในฐานะแก่นแท้ของสรรพสิ่ง และหากเข้าใจถึงที่สุดแล้ว จะไม่แตกต่างจากแก่นแท้ของสรรพสิ่งในพระพุทธศาสนา โดยท่านอธิบายไว้ว่า ในศาสนาฮินดูได้บัญญัติพระนารายณ์ทำหน้าที่ควบคุมโลก พระพรหมทำหน้าที่สร้างโลก พระศิวะทำหน้าที่ทำลายล้าง โดยหลักธรรมะคือสภาวะที่มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ซึ่งการทำหน้าที่ดูแล รักษา และควบคุม คือกฎที่เป็นอสังขตะที่บังคับสังขตะให้เปลี่ยนแปลง อสังขตะไม่ได้เปลี่ยนแปลงไปด้วย กฎนั้นคือกฎอิติปัจจคา^{๒๕}

เกี่ยวกับปรมาตมันนั้น พุทธทาสภิกขุอธิบายว่า ในสมัยอุปนิษัท ถือว่า ปรมาตมันคือปฐมเหตุของสิ่งทั้งปวง อันเป็นธรรมชาติสูงสุด ไม่มีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง สิ่งที่ยกตัวออกมาจากปรมาตมันคือ “อาตมัน” โดยเมื่ออาตมันบริสุทธิ์ก็จะกลับไปปรวมอยู่กับปรมาตมัน ท่านเห็นว่า สิ่งนี้ตรงกับพระพุทธศาสนาตรงที่ มีความหมายตรงกัน คือ มีการกำหนดถึงธรรมอันเป็นสิ่งแรก ในฐานะปฐมเหตุของสิ่งทั้งปวง เพราะเมื่อพิจารณาตามความเป็นจริง สรรพสิ่งมาจากปฐมเหตุเดียวกัน

^{๒๔} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน พุทธทาสภิกขุ, *ไภวฉยธรรม*, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๕๒), หน้า ๒๖๓-๒๖๖.

^{๒๕} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน *เรื่องเดียวกัน*, หน้า ๕๘๐-๕๘๑.

สิ่งที่ถูกปรุงแต่งออกมาเป็นเพียงกิริยา อันเป็นไปตามกฎอภิปัจจยตา ถ้ามองให้ผ่านพ้นกิริยาเข้าไป ก็จะพบปฐมเหตุ^{๓๐}

ค. แก่นแท้ของสรรพสิ่งคือพระเจ้า

มิติของพระเจ้าแบ่งออกเป็น ๒ คือ ฐานะบุคคล และไม่ใช่มบุคคล เมื่อพิจารณาผ่านแนวคิด เรื่องตรีเอกานุภาพในศาสนาคริสต์ ฐานะบุคคลเทียบได้กับพระบิดา ฐานะไม่ใช่มบุคคลเทียบได้กับ พระวิญญาณบริสุทธิ์ ในศาสนาฮินดูเราอาจพิจารณาผ่านแนวคิดเรื่องตรีนิติได้ว่า ฐานะบุคคลเทียบ ได้กับพระพรหม พระวิษณุ และพระศิวะ แต่เมื่อพิจารณาโดยธรรมชาติของพระเจ้า ๓ พระองค์นั้น คือไม่ใช่ฐานะบุคคล

เมื่อพิจารณาถึงคุณลักษณะของพระเจ้า เราจะเข้าใจพระเจ้าในลักษณะ ปฐมเหตุ อมตะ ต้น กำเนิด ความมีอยู่ กฎ เป็นต้น พุทธทาสภิกขุ เห็นว่า แท้จริงพระเจ้าคือกฎที่มีอยู่ก่อนกว่าสิ่งทั้งปวง สิ่งทั้งปวงปรากฏขึ้นจากกฎคือพระเจ้า^{๓๑} ท่านยังชี้ให้เห็นว่า ทุกศาสนาได้กล่าวถึงสิ่งที่มีอยู่ก่อนกว่า สิ่งทั้งปวง โดยยกตัวอย่างในศาสนาคริสต์ มีคำว่า “The Word” ซึ่งแปลว่า “พระคำ” ซึ่งเป็นอัน เดียวกันกับพระเจ้า พระคำคือกฎธรรมชาติ มีความหมายตรงกับ “อสังขตธรรม”^{๓๒} เมื่อเป็น “อสังขตธรรม” ก็แสดงว่า สิ่งนั้นไม่เปลี่ยนแปลง อมตะ และมีอยู่ อย่างไรก็ตาม พระเจ้าที่กล่าวถึงนี้ คือพระเจ้าในฐานะไม่ใช่มบุคคล ขอให้พิจารณาข้อความต่อไปนี้

...คำว่า “พระเป็นเจ้า” เขามายถึง อำนาจลึกลับที่ไม่ต้องเป็นตัวตน ไม่ต้องเป็นตัวแทน ไม่ต้องเป็นตัวละครอะไรหมด แต่เป็นสิ่งที่ป็นธรรมชาติ เป็นนามธรรม เช่น กฎธรรมชาติ เป็นต้น... กฎธรรมชาติมันแหละบันดาลให้เกิดสิ่งนั้นสิ่งนี้ขึ้นมา...ควบคุมสิ่งทั้งหลายทั้งปวง...มีอำนาจเหนือสิ่งทั้งปวง เพราะฉะนั้นคำว่า “พระเป็นเจ้า” ในภาษาธรรมนั้น เราหมายถึง กฎธรรมชาติ ...^{๓๓}

ถ้ายอมรับว่า คำว่า พระเจ้าคือสิ่งสูงสุด เป็นที่ออกมาแห่งสิ่งทั้งหลาย แล้วก็มีพระเจ้ากัน ทั้งนั้นแหละ มีพระเจ้าผู้สร้าง สำหรับกฎที่เป็นไคว์ธรรมนี้ คือสิ่งที่สร้างให้สิ่งทั้งปวงเกิดขึ้น แล้วเปลี่ยนแปลงไป ไหลเชี่ยวไปเป็นเกลียวไปนี้ ทำไมจะไม่เรียกว่าพระเจ้า ทำไมจะเรียก

^{๓๐} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗๗-๔๘๖.

^{๓๑} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑.

^{๓๒} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒๘-๔๓๐.

^{๓๓} พุทธทาสภิกขุ, ภาษาคน-ภาษาธรรม, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๓๗), หน้า ๒๓.

ไม่ได้ ถ้าจะเรียก จะเรียกว่าอะไร ในเมื่อคำว่า พระเจ้า มันแปลว่าสูงสุด เป็นปฐมเหตุ เป็นอิสระเหนือสิ่งใด มันก็มีเหมือนกันทั้งนั้น เอาความหมายแล้ว แต่ว่า จะเห็นได้ว่า มันมีสิ่งหนึ่งซึ่งเหมือนกัน เขาเรียกว่าพระเจ้ายึดตามใจ เราไม่เรียกว่าพระเจ้ายึดตามใจ แต่สิ่งนั้นมันเหมือนกัน^{๓๔}

อย่างไรก็ตาม คำว่า “เต๋า” “ปรมาตมัน” และ “พระเจ้า” เป็นเพียงคำเพื่อสื่อความหมายถึง “แก่นแท้ของสรรพสิ่ง” ซึ่งเป็นปฐมเหตุของสิ่งทั้งปวง โดยสิ่งทั้งปวงที่มีอยู่เกิดมาจากปฐมเหตุ ซึ่งไม่ได้มีอยู่เหมือนสิ่งทั้งปวง หากแต่มีอยู่แบบไม่มีแต่มีอยู่ ซึ่งคือนิยามแห่งธรรมอันเป็นอนันตะ

๓.๔.๒ สรรพสิ่งภายใต้กฎ

พุทธทาสภิกขุ เห็นว่า “กฎคือพระเจ้า” อันเป็นสิ่งเดียวกันกับ “พระคำ” (The Word) คือ คำสั่งของธรรมชาติ ดังนั้น พระเจ้า พระคำ และกฎ (ธรรมชาติ) คืออย่างเดียวกัน ท่านยังเห็นว่า ศาสนาทุกศาสนามีจุดหมายเดียวกันคือ การกลับคืนสู่สภาวะเดิมแท้ นั่นคือธรรมที่อยู่ในฐานะแม่ของสิ่งทั้งปวง^{๓๕} เมื่อนั้นจะแปรสภาพเป็นความนิรันดร์ แน่นอน ตายตัว แต่เมื่อยังไม่สามารถแปรสภาพเป็นสภาวะเดิมแท้ได้ เราก็ต้องตกอยู่ภายใต้กฎธรรมชาติ ซึ่งไม่ใช่เฉพาะตัวเราเท่านั้น สรรพสิ่งทั้งหลายที่อยู่ในฐานะ “ประกายธรรม” “ธรรมแปรรูป” “ธรรมนานาผล” “นิรมานธรรม” อันออกมาจากแก่นแท้ ก็ต้องอยู่ภายใต้กฎนี้ ท่านเสนอว่า ทางหลักที่จะนำไปสู่สภาวะเดิมแท้คือ การเห็นในไตรลักษณ์ ปฏิจสงฺมุปบาท และอริยสัจจ์^{๓๖} ซึ่งทั้งหมดมีลักษณะของความเป็น “กฎ” เพราะความที่มันต้องเป็นอย่างนี้ ไม่เป็นอย่างอื่น (ตถตา) ความไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น (อวิตถตา) ความเป็นสิ่งที่กลายเป็นอย่างอื่นไม่ได้ (อนัญญตตา) ความตั้งอยู่แห่งธรรม (ธัมมัญญิตตา) เป็นบทนิยามแห่งธรรม (ธัมมนิยามตา) และความเป็นปัจจัยของสิ่ง (อิทัปปัจจยตา)^{๓๗}

ก. ความเป็นกฎของไตรลักษณ์

ลักษณะ ๓ ประการอันเป็นธรรมชาติของสรรพสิ่งคือ สิ่งทั้งปวง (สังขาร) ไม่เที่ยง สิ่งทั้งปวง (สังขาร) เป็นทุกข์ และสิ่งทั้งปวง (สังขาร+วิสังขาร) เป็นอนัตตา หากสิ่งทั้งปวงมีอยู่ ๒ อย่าง

^{๓๔} พุทธทาสภิกขุ, ไกวัลยธรรม, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๕๒), หน้า ๑๒๒-๑๒๓.

^{๓๕} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๔-๖๕.

^{๓๖} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒.

^{๓๗} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๑.

คือ รูปและนาม ซึ่งรูปนามทั้งหมดจะต้องอยู่ใต้เงื่อนขาของไตรลักษณ์ ๓ ประการนี้ เพราะไตรลักษณ์อยู่ในฐานะกฎ ที่จะต้องเป็นอย่างนี้ ไม่เป็นอย่างอื่น

พุทธทาสภิกขุ อธิบายว่า แม้ว่าจะแยกออกเป็น ๓ ประการ แต่การเห็นประการหนึ่งย่อมเห็นอีกสองประการพร้อมกัน เช่น กรณีที่เราเห็นความเปลี่ยนแปลงของสิ่งทั้งปวง เห็นอาการไหลเรื่อยไม่หยุด ที่เรียกว่าอนิจจัง เราย่อมเห็นทุกขังและอนัตตาคด้วย ซึ่งทุกขังจะมีอยู่ ๒ ความหมายคือ ความน่าเกลียดน่าชัง และความทนทรมาน ในการที่สรรพสิ่งเปลี่ยนแปลงโดยเฉพาะความ ไม่ยั่งยืนถาวรของกายและใจ เมื่อเราเข้าไปยึดติดในฐานะตัวกู-ของกู จะทำให้เราเกลียดชังและทรมานกับการต้องทนกับสภาพการเปลี่ยนแปลงนั้น โดยท่านได้ยกเอาข้อความที่ว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน มาสนับสนุนความเห็นเรื่องอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ในจุดเดียวกัน

อนึ่ง การที่สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา ท่านอธิบายว่า อาการที่สิ่งทั้งปวงไม่อาจตั้งอยู่ในสภาวะเดิมแม้ขณะเดียวได้นั่นเองคือลักษณะของความเป็นอนัตตา ซึ่งคือการไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตนของเรา^{๓๘} หากแต่สรรพสิ่งต้องตกอยู่ภายใต้กฎ ๓ ประการนั้น โดยที่บุคคลไม่อาจเป็นเจ้าของตัวเองได้ ท่านยังอธิบายอีกว่า ไตรลักษณ์คือธรรมอันเป็นที่สบายของพระนิพพาน ดังนั้น การเห็นแจ้งในไตรลักษณ์จึงเป็นการเข้าถึงความจริงแท้ ในกรณีที่มีมองว่าไตรลักษณ์คือกฎ ก็เพราะเราไม่อาจหนีลักษณะ ๓ ประการนี้ได้ เพราะลักษณะ ๓ ประการตั้งอยู่ตลอดเวลา จะมองไปทางใดก็จะเห็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาเต็มพื้นที่ไม่ขาดสาย ไม่มีขอบเขต และไม่รู้จักจบ ไตรลักษณ์จึงอยู่ในฐานะกฎตายตัวอย่างเสมอภาค

ข. ความเป็นกฎของปฏิจจสมุปบาท

ปฏิจจสมุปบาท เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อิทัปปัจจยตา ความเป็นกฎของสิ่งนี้ พุทธทาสภิกขุ ได้อ้างพระบาลีที่ว่า “อิมสฺมี สติ อิํ โหติ อิมสฺสมุปฺปาตา อิํ อุปฺชฺชติ อิมสฺสมิ อสติ อิํ น โหติ อิมสฺส นิโรธา อิํ นิรุชฺชติ” ที่แปลเป็นใจความได้ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิด เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ” โดยรวบรัดคือ เพราะสิ่งนี้เป็นปัจจัยทำให้สิ่งนี้ต้องเกิด เพราะสิ่งนี้เป็นปัจจัยทำให้สิ่งนี้ต้องดับ ภาพความคิดแทนข้อความนี้คือ การกระทบกันเป็นลูกโซ่หรือโดมิโน ในฐานะที่เป็นกฎ พุทธทาสอธิบายว่า กฎข้อนี้เป็นธรรมชาติตามเหตุ

^{๓๘} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๒-๑๑๓.

ปัจจัย ไม่มีตัวผู้กระทำและไม่มีตัวผู้ถูกกระทำ^{๓๕} ซึ่งคืออาการของสิ่งทั้งหลาย ที่เราไม่สามารถจะขัดแย้งต่อความเป็นอย่างที่มีนเป็นไปนี้ได้เลย

ค. ความเป็นกฎของอริยสัจ

กฎ ๒ นั้นที่กล่าวมานั้น เป็นสิ่งทั่วไปทั้งสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต แต่กฎอริยสัจนั้น เหมาะกับสิ่งมีชีวิตอย่างมนุษย์มากที่สุด การที่กล่าวว่าเป็นสัจจะนั้น เพราะเป็นอสังขตะ ดังนั้น เมื่อเป็นอสังขตะจึงเป็นกฎคงอยู่อย่างไม่เปลี่ยนแปลง

กฎที่เรียกว่า “อริยสัจ” มีอยู่ ๔ ประการคือ ทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ ความดับสิ้นไปแห่งทุกข์ และแนวทางที่จะไปสู่ความดับไปแห่งทุกข์ เมื่อพิจารณาโดยรวมคือความเป็นเหตุและผล โดยอาจจัดทุกข์และความดับสิ้นไปแห่งทุกข์อยู่ในฐานะ ผล ส่วนเหตุแห่งทุกข์และแนวทางไปสู่ความดับไปแห่งทุกข์จะอยู่ในฐานะเหตุ แต่ถ้ารวมเหตุและผลเข้าด้วยกัน ก็เหลือเพียง ความทุกข์และการดับทุกข์เท่านั้น อย่างไรก็ตาม เราอาจมองในสถานะหนึ่งเดียวได้คือในสถานะ “กฎ”

ในความเป็นกฎของอริยสัจนั้น พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า ความทุกข์ต้องเป็นอย่างนี้ๆ เหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์ ต้องเป็นอย่างนี้ๆ ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ต้องเป็นอย่างนี้ๆ วิธีปฏิบัติทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ ต้องเป็นอย่างนี้ๆ^{๓๖} กฎดังกล่าวนี้ ไม่ได้อยู่ในสถานะที่จะมีใครสั่งหากแต่คงเป็นกฎอย่างที่มีนต้องเป็น โดยเด็ดขาดและตายตัว

๓.๔.๓ ความเป็นสากลแห่งกฎ

เมื่อพิจารณาพระบาลีในกฎของไตรลักษณ์คือ “สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา” เราจะพบข้อสงสัยที่ว่า เมื่อกล่าวถึงความไม่เที่ยง (อนิจฺจา) และความทุกข์ (ทุกฺขา) ทำไมจึงใช้คำว่า “สงฺขารา” แต่เมื่อกล่าวถึงความไม่มีตัวตน (อนตฺตา) ทำไม จึงใช้คำว่า “ธมฺมา” เราจะพบว่า ในพระพุทธศาสนานั้นจะมี “ธรรม” อยู่ ๒ ประการคือ ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งได้ เรียกว่า สังขตธรรม ธรรมดังกล่าวนี้มีลักษณะของความไม่คงที่ และธรรมที่อะไรๆ ปรุงแต่งไม่ได้ เรียกว่า อสังขตธรรม ธรรมดังกล่าวนี้มีลักษณะของความคงที่ คำว่า “ธมฺมา” หมายรวมทั้ง สังขตธรรมและอสังขตธรรม ส่วนคำว่า “สงฺขารา” นั้น หมายเฉพาะ สังขตธรรมเท่านั้น

พุทธทาสภิกขุ เห็นว่า อสังขตธรรมคือธรรมดั้งเดิม ซึ่งอยู่ในฐานะกฎ ธรรมดังกล่าวนี้เป็นพื้นที่ให้เกิด “ธรรมแปรรูป” ซึ่งคือสังขตธรรม โดยที่อสังขตธรรมคือ กฎแห่งความไม่คงที่ การต้อง

^{๓๕} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๕.

^{๓๖} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๘.

เปลี่ยนแปลง และไม่มีตัวตน เรียกว่ากฎไตรลักษณ์ กฎแห่งความเป็นปัจจัยแก่กันและกัน เรียกว่ากฎปฏิจจสมุปบาทหรืออทิปปัจจยตา และกฎแห่งทุกข์และความดับไปแห่งทุกข์ เรียกว่า กฎอริยสัจจ์ กฎทั้งหมดนี้มีความเป็นสากลอย่างทั่วถึงแผ่คลุมไปทั่วไม่มีการยกเว้นสิ่งอื่นใดทั้งสิ้น จึงกล่าวได้ว่ามีความเป็นสากลอย่างทั่วพื้นที่

๓.๔.๔ กฎหนึ่งเดียวที่เป็นสากล

พุทธทาสภิกขุเห็นว่า กฎทั้งหลายรวมอยู่ในหนึ่งเดียว จึงเป็นกฎเดียวที่เป็นสากล ข้อความที่ท่านกล่าวคือ “สิ่งเดียวคือทั้งหมด ทั้งหมดคือสิ่งเดียว”^{๔๑} โดยท่านเปรียบเหมือนกับร่างกายของคนอันเป็นที่รวมของสิ่งอื่นๆ ประกอบกันเป็นร่างกาย

กฎหลัก ๓ กฎคือ กฎไตรลักษณ์ กฎอทิปปัจจยตา และกฎอริยสัจจ์ โดยสาระของกฎคือการที่ต้องเป็นเช่นนั้น (ตถตา) ไม่อาจเป็นอย่างอื่นไปได้ (อนนฺตตตตา) ท่านใช้คำว่า “ไควลธรรม” เพื่อแทนความเป็นกฎหนึ่งเดียวที่เป็นสากล ขอให้พิจารณาข้อความต่อไปนี้

เมื่อพิจารณาโดยรอบคอบแล้ว ทุกท่านจะพบด้วยตนเองว่า ทุกคำมีความหมายระบุถึงสิ่งเดียวกันคือสิ่งที่มีสภาวะเป็นหนึ่ง ซึ่งตั้งอยู่อย่างถาวรไม่เปลี่ยนแปลง สิ่งนั้นแลที่ได้นามว่า “ไควลธรรม”^{๔๒}

ข้อความนี้ พุทธทาสภิกขุ ต้องการชี้ให้เห็นว่า มีสิ่งหนึ่งซึ่งเป็นสิ่งสากลและสูงสุด เป็นสิ่งที่มีอยู่อย่างไม่เปลี่ยนแปลง สรรพสิ่งทั้งหลายอาจเปลี่ยนแปลง การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวตั้งอยู่บนฐานของการไม่เปลี่ยนแปลงของสิ่งนี้ สิ่งที่ว่านี้ ท่านให้ชื่อว่า “ไควลธรรม” บางท่านอาจเรียกสิ่งนี้ว่า “พระเจ้า” ซึ่งท่านไม่ได้ปฏิเสธในการเรียกสิ่งที่ท่านกล่าวถึงนี้ว่าพระเจ้า เพราะโดยนัยแล้วคือสิ่งสูงสุดที่ไม่เปลี่ยนแปลงและแผ่ทั่วไปอย่างไม่ยกเว้นเหมือนกัน กฎหนึ่งเดียวที่เป็นสากล คือ “ไควลธรรม” นี้เอง

๓.๔.๕ ฐานคิดรองรับกฎสากล

ข้อความในคัมภีร์พุทธศาสนาซึ่งพุทธทาสภิกขุได้นำเอามาเป็นฐานในการชี้ถึงกฎสากลคือข้อความที่ว่า “อุปปาตา วา ภิกขเว ตถาคตานิ อนุปาตา วา ตถาคตานิ จิตฺตา ว สา ธาตุ

^{๔๑} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๐-๒๓๒.

^{๔๒} พุทธทาสภิกขุ, ไควลธรรม (ฉบับย่อ), (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ดี, ๒๕๓๙), หน้า ๓๒.

ธมฺมภูตฺตํ ธมฺมนิยามตา สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ...^{๔๓} และ ข้อความที่ว่า “อุปฺปาทา วา ภิกฺขเว ตถาคตาณํ อนุปฺปาทา วา ตถาคตาณํ จิตฺตา ว สา ธาตุ ธมฺมภูตฺตํ ธมฺมนิยามตา อิทปฺปจฺยตา...อวิชฺชา ปจฺยตา สงฺขาราติ”^{๔๔} ข้อความแรกเป็นคํว้างซึ่งถึง กฎแห่งไตรลักษณ์ ส่วนข้อความหลัง เป็นการบ่งชี้ถึงกฎแห่งอิทัปปิจจตา โดยข้อความทั้ง ๒ ส่วนนี้ ชี้ให้เห็นว่า แม้แต่พระพุทธเจ้าก็ยอมรับว่ามีกฎดังกล่าวนี้อยู่ ไม่ว่าจะมิใช่พระพุทธเจ้าหรือไม่ก็ตาม กฎดังกล่าวนี้ตั้งอยู่อย่างนั้นตลอดกาลไม่มีจุดเริ่มต้น ไม่มีจุดสิ้นสุด อันเป็นจุดเริ่มต้นของสรรพสิ่ง ซึ่งเป็นความธรรมดา และเป็นนิยามแห่งธรรม

ข้อความที่อ้างถึงนี้ เป็นไปได้ว่า ท่านอาจต้องการจะบอกชาวพุทธว่า การที่ท่านพูดถึงกฎสากลนี้ ไม่ใช่เป็นการพูดขึ้นมาลอยๆ หากแต่มีข้อความพระบาลีรองรับอยู่ และการที่เรียกว่าเป็น “กฎ” ก็เพราะสิ่งดังกล่าวนี้ ต้องเป็นอย่างนั้น ไม่เป็นอย่างอื่น ซึ่งพระบาลีที่ใช้คือ ตถตาและอวิตถตา โดยรวมของกฎคือ ความมีอยู่แห่งธรรม ตามพระบาลีที่ว่า “ธมฺมธาคู” นั่นเอง

๓.๔.๖ กฎสากลกับศาสนาแห่งไควล์

คำว่า “ไควล์” เป็นภาษาสันสกฤต ซึ่งเป็นคำเดียวกันกับคำว่า “เกวละ” ในภาษาบาลี โดย ศัพท์ แปลว่า “สิ้นเชิง” คำแปลดังกล่าวนี้ ดูเหมือนจะไม่มีอะไร แต่พุทธทาสภิกขุ เห็นว่า ศัพท์ดังกล่าวนี้มีความหมายมากกว่าที่คิดหรือที่แปลกัน โดยศัพท์ ซึ่งเราสามารถจะแปลว่า ความเต็มไปหมด ไม่มีที่ว่าง ความเดี่ยวโดดที่สุด ความแบ่งแยกขอยถึยบอย่างละเอียด ความไม่รู้จักพอ ความเป็นก่อนเดียว^{๔๕} เป็นต้นได้ และที่น่าสนใจอย่างยิ่งคือ ไควล์ หมายถึง “นิพพาน”

ในกรณีที่หมายเอาคำว่า “ไควล์” คือ “นิพพาน” มีสิ่งที่น่าสังเกตคือ พุทธทาสภิกขุเห็นว่า ไควล์ คือสิ่งที่มียู่ก่อนสิ่งทั้งปวง มียู่ตลอดไป อยู่เบื้องหลังสิ่งทั้งปวง สิ่งทั้งปวงมีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป เป็นการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ในสิ่งที่เรียกว่าไควล์ สิ่งทั้งปวงไม่เที่ยง เมื่อเอาสิ่งทั้งปวงออกไป จะเหลือแต่ความเที่ยงแท้ที่จริง ไควล์คือสิ่งเดียวกันกับ “อสังขตะ” “นิพพาน” หรือ “สุญญตา”^{๔๖} ซึ่งทำให้เราเข้าใจได้ว่า ในพระพุทธศาสนาตามแนวคิดของพุทธทาสภิกขุ มีสิ่งที่เที่ยงแท้ที่อยู่ สิ่งนั้นคือนิพพาน ซึ่งอยู่ในฝ่าย “อสังขตะ” ตามที่พุทธศาสนาได้กล่าวไว้ และทำให้

^{๔๓} อัง.ติก. (บาลี). ๒๐/๕๓๖/๓๖๘.

^{๔๔} ส.น. (บาลี) ๑๖/๖๑/๓๐.

^{๔๕} ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ, ไควล์ธรรม, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๕๒), หน้า ๓-๕.

^{๔๖} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘-๙.

เข้าใจได้ว่า “นิพพาน” ที่เรามองว่าเป็นเป้าหมายของการประพาศธรรม อาจไม่ใช่เป้าหมายที่เป็นปลายทางของสะพานที่เรากำลังเดินไป หากแต่เป็นสิ่งที่อยู่ระหว่างการเดินทาง เพราะเมื่อพิจารณาจากความหมายที่ท่านให้ไว้ หากนิพพานคือไภวัญญูก็แสดงว่า นิพพานแผ่ทั่วไป อันมีอยู่อย่างยั่งยืนแล้ว เพียงถูกมุงบังอยู่ด้วยสรรพสิ่ง เมื่อเราเอาสรรพสิ่งออกก็จะพบความว่าง (สุญญตา) คือนิพพานที่ไม่เป็นอื่นนอกจากนี้

ในหนังสือ ตัวกู-ของกู ท่านอธิบายถึง “นิพพาน” แปลว่า ความดับไม่เหลือแห่งกิเลสที่ทำให้เกิดทุกข์ และดับไม่เหลือแห่งทุกข์ที่เกิดจากกิเลส เป็นความว่างจากการยึดมั่นถือมั่นด้วยอุปาทานว่าตัวกู-ของกู^{๔๓} เมื่อความว่างคือนิพพาน นิพพานคือไภวัญญู ดังนั้น ศาสนาแห่งไภวัญญูจึงเป็นศาสนาแห่งความว่างจากสรรพสิ่ง คือการไม่ยึดมั่นถือมั่นในความเป็นไปของสรรพสิ่งที่ต้องตกอยู่ในกฎสากล ทั้งในกรณีที่เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เมื่อสิ่งดับสิ่งนี้จึงดับ สรรพสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีตัวตน และความทุกข์คืออย่างนี้ ความดับไปแห่งทุกข์คืออย่างนี้

พุทธทาสภิกขุ เห็นว่า ศาสนาแห่งไภวัญญู มีอยู่ในทุกศาสนาที่แยกกันโดยนามบัญญัติ โดยถ้าใครสามารถเข้าถึงความหมายที่แท้จริงของศาสนาของตนได้แล้ว คนนั้นจะพบศาสนาแห่งไภวัญญู^{๔๔} จะเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มีความเห็นตรงกัน บนพื้นที่ของศาสนาแห่งไภวัญญู แต่ถ้าใครยังเข้าไม่ถึงความหมายที่แท้จริง ก็ไม่เชื่อว่าเข้าถึงพระเจ้า เป็นอันเดียวกันกับปรมาตมัน เพราะพระเจ้าและปรมาตมันคือชื่อของศาสนาแห่งไภวัญญูที่ไม่มีการแบ่งแยก

๓.๕ ไม่มีศาสนา

ศาสนาแห่งไภวัญญูนั้น คือศาสนาแบบ “ไม่มีศาสนา” เพราะศาสนาดังกล่าวนี้นี้ปลอดพ้นจากความรู้สึกว่ามีศาสนานั้นหรือศาสนาใด และปลอดพ้นจากความเป็นตัวกู-ของกู ถึงอย่างนั้นศาสนาทั้งหลายที่รู้จักกันทางสังคมก็ยังคงมีอยู่ แต่ถ้าศาสนิกพัฒนาตนเองภายในศาสนาจนถึงขีดสุดแล้ว จะปลอดพ้นจากภาวะที่มีศาสนานั้นได้ ดังนั้น ในความคิดของพุทธทาสภิกขุจะพบว่าเบื้องหลังภาพของความหลากหลายทางศาสนาในสังคม จะมีศาสนาอันหนึ่งที่เป็นกระบวนการร่วมศาสนาอันนั้นคือการกระทำเพื่อความไม่มีทุกข์ ตัวศาสนาที่แท้จริงคือความไม่มีทุกข์ ในภาวะของความไม่มีทุกข์คือการปลดปล่อยให้ทุกอย่างเป็นอย่างที่เป็นตามกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ ส่วนภายใน

^{๔๓} ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ, ตัวกู-ของกู, (กรุงเทพมหานคร: สุขภาพใจ, ๒๕๔๘), หน้า ๓๓๕-๓๓๖.

^{๔๔} ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ, ไภวัญญูธรรม, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๕๒), หน้า ๑๑-๑๒.

ของผู้เข้าถึงตัวศาสนาแท้จริง จะเป็นความรู้สึกที่ไม่อาจพิจารณาได้ว่ามีศาสนา เพราะไม่มีการยึดติดว่ามีสิ่งนั้นหรือสิ่งนี้ เราอาจแทนด้วยชุดของข้อความต่อไปนี้คือ การกระทำเพื่อความไม่มีทุกข์ คือศาสนาที่แท้จริง ศาสนาทั้งหลายมีการกระทำเพื่อความไม่มีทุกข์ ดังนั้น ศาสนาทั้งหลายจึงมีลักษณะแห่งศาสนาที่แท้จริง / ลักษณะของศาสนาที่แท้จริงคือภาวะไม่มีทุกข์ ภาวะไม่มีทุกข์ ปลอดพ้นจากการยึดติดว่ามีสิ่งนั้นสิ่งนี้ ดังนั้น ศาสนาที่แท้จริงจึงเป็นศาสนาที่ปลอดพ้นจากการยึดติดว่ามีสิ่งนั้นสิ่งนี้ / ศาสนาทั้งหลายมีอยู่ ศาสนาที่แท้จริงปลอดพ้นจากการยึดติดว่ามีสิ่งนั้นสิ่งนี้ (ไม่มีทุกข์) ดังนั้น ศาสนาทั้งหลายจึงมีอยู่อย่างที่ปลอดพ้นจากการยึดติดว่ามี และดังนั้นจึงเรียกว่า “ไม่มีศาสนา”

๓.๕.๑ อะไรคือไม่มีศาสนา

ภาวะทางศาสนาจากการตีความของพุทธทาสภิกขุ^{๔๕} นั้น ผู้วิจัยจะจัดเป็น ๓ ระดับคือ ระดับของคนโง่/ปุถุชน ระดับบัณฑิต และระดับอริยะ ขอให้พิจารณาข้อความที่ท่านกล่าวอธิบายไว้ดังต่อไปนี้

...คนโง่ คนปุถุชนธรรมดา ก็จะต้องรู้สึกว่ามีศาสนานั้น มีศาสนานี้ แล้วไม่เหมือนกัน ถึงกับเป็นปรปักษ์กันก็มี เช่น มีคริสเตียน มีอิสลาม มีพุทธ ไม่เหมือนกัน คัดค้านกัน เป็นปรปักษ์กันก็มี คำพูดอย่างนี้เรียกว่า คนพูด พูดตามความรู้สึกของคน มันมีศาสนาที่เป็นข้าศึกแก่กันและกัน ถ้าผู้ที่รู้ธรรมะ เข้าถึงเนื้อธรรมะของศาสนาแล้ว จะรู้สึกเหมือนกัน แม้จะพูดว่ามีพุทธ มีคริสต์ มีอิสลาม อะไร ก็จะพูดว่า ข้างในมันเหมือนกัน ถ้ารู้ธรรมะยิ่งขึ้นไปอีกจนถึงขั้นสูงสุด ก็จะรู้สึกว่า ไม่มีสิ่งที่เรียกว่าศาสนาเลย ไม่มีพุทธ ไม่มีคริสต์ ไม่มีอิสลาม มันจะมีเหมือนกันหรือขัดกันอย่างไรได้ มันก็มีไม่ได้ ฉะนั้น คำพูดที่เรียกว่า ไม่มีศาสนาเลยนั่นแหละ คือเป็นภาษาธรรมะขั้นสูงสุด จะเข้าใจหรือไม่เข้าใจที่สุดแท้...^{๔๖}

ระดับคนโง่/ปุถุชน คือระดับที่เข้าถึงภาวะทางศาสนาแบบผิวเผิน ยังมองเห็นเพียงกระพี้ของต้นไม้ศาสนา มองเห็นความแตกต่างของแต่ละศาสนา มีการยึดติดว่าศาสนาแบบไหนดีกว่า/ด้อยกว่า และถือว่าศาสนาที่ตนถืออยู่นั้นมีความดีกว่า และดีกว่าศาสนาอื่นอย่างไร ในกลุ่มนี้เมื่อเห็นว่าศาสนาของตนดีกว่า จึงพยายามเผยแพร่แนวคิดเพื่อให้คนทั้งหลายได้เห็นว่ามีสิ่งที่ดีที่ตนยึดถืออยู่นั้นดีกว่าศาสนาอื่นอย่างไร ในประวัติศาสตร์ศาสนาโลก เราจะเห็นร่องรอยความขัดแย้งระหว่างศาสนา เพราะการยึดว่าศาสนาที่ตนนับถืออยู่นั้นดีกว่า พุทธทาสภิกขุกล่าวอธิบายเพิ่มว่า “ถ้ายังโง่ที่สุดแล้ว

^{๔๕} พุทธทาสภิกขุ, โอวาทของท่านพุทธทาสภิกขุ, (กรุงเทพมหานคร : สมชายการพิมพ์, ๒๕๑๐), หน้า

ก็เห็นว่า ยังมีศาสนาหลายศาสนา และแตกต่างกัน แล้วก็ปฏิบัติเข้าศึกษากัน เพราะฉะนั้น ต้อง
 ลบล้างกัน ทำลายกัน นี่คนโง่ที่สุด^{๕๐}

ระดับบัณฑิต คือระดับของผู้เข้าถึงภาวะทางศาสนาในระดับกลาง ได้ศึกษาเรียนรู้ศาสนา
 ต่างๆนอกเหนือจากศาสนาที่ตนถือปฏิบัติอยู่ และพบภาวะทางศาสนาที่ไม่แตกต่างกัน ยกตัวอย่าง
 เช่น การรับรู้พื้นฐานที่แท้จริงของท่านในพุทธศาสนากับศอคาเกาะฮ์ในศาสนาอิสลามนั้นไม่
 แตกต่างกัน ล้วนแต่เพื่อการสละออกซึ่งความเป็นตัวกู-ของกูทั้งสิ้น เป็นต้น ซึ่งแต่ละท่านก็ยังคงมั่น
 อยู่ในศาสนาของตนๆ โดยไม่มีการเบียดเบียนศาสนานอกเหนือจากที่ตนนับถือ เพราะถือว่า แต่ละ
 ศาสนาเหมือนกันโดยเนื้อใน

ระดับอริยะ คือระดับที่ปลอดจากการมีหรือเป็นศาสนาใดศาสนาหนึ่ง ภาวะทางศาสนา
 แบบนี้คือไม่มีศาสนา ซึ่งเป็นภาวะขั้นสูง จริงอยู่ในแง่ปรากฏการณ์ทางสังคม คนทั้งหลายยังเห็น
 คนระดับนี้ในฐานะตัวแทนทางศาสนาโดยพิจารณาผ่านสัญลักษณ์ทางศาสนาเช่น การสวมใส่จีวร
 การห้อยไม้กางเขน การสวมกะปิเยาะฮ์ เป็นต้น ส่วนคุณภาพทางจิตวิญญาณนั้น ไม่มีความเป็นพุทธ
 คริสต์ หรืออิสลาม ขอให้พิจารณาข้อความต่อไปนี้เพิ่มเติม

...พอมมาถึงภาษาธรรมะของพระพุทธเจ้าก็ทำได้อย่างที่เรียกว่า ปากอย่าง ใจอย่าง
 [หมายถึง] ข้างนอกอย่างหนึ่ง ข้างในอย่างหนึ่ง ข้างนอกก็เหมือนกับมีอะไรๆ ที่เขามีๆกัน แต่
 ในใจไม่มีอะไรเลย เป็นคนไม่มีอะไรเลย เป็นคนสิ้นเนื้อประดาตัวอยู่เสมอ ลองจำที่ว่า ปาก
 อย่าง ใจอย่าง แต่อย่างเป็นภาษาธรรม ไม่ใช่ภาษาคน...^{๕๑}

...จนไปถึงไม่มีตัวฉัน ไม่มีตัวฉัน วางจากตัวฉัน ไม่มีตัวกู ไม่มีตัวกู ไม่มีเรา ไม่มีเขา ซึ่ง
 ทำให้ไม่มีพุทธ ไม่มีคริสเตียน ไม่มีอิสลาม คือไม่มีเรา ไม่มีเขา ไม่มีใคร มีแต่ธรรมชาติล้วนๆ
 “สุตฺธิธมฺมา ปวตฺตณฺติ” ธรรมชาติล้วนๆเท่านั้นที่เป็นอยู่ เป็นไปอยู่ก็มี สงบนิ่งอยู่ก็มี...^{๕๒}

ทั้ง ๒ ข้อความที่อ้างถึงนี้ ข้อความแรกต้องการให้เห็นว่า ลักษณะทางกายภาพนั้น คน
 ทั้งหลายยังมองเห็นว่ามีศาสนานั้นมีศาสนา นี้ เพราะลักษณะที่แสดงออกต่อสังคมนั้นไม่ได้พิเศษไป
 กว่าคนทั่วไป ยังคงครองสถานภาพและปฏิบัติหน้าที่ตามสถานภาพ แต่สภาวะทางจิตวิญญาณนั้น
 ไม่ได้ยึดติดกับสิ่งใดแล้วแม้แต่สถานภาพของตนในสังคม สภาวะทางจิตวิญญาณจึงเป็นสภาวะที่

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑.

^{๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

ว่าง ซึ่งสอดคล้องกับข้อความที่สองคือปลอดพ้นจากการถือว่ามีตัวตน-มีของตน มีตัวเขา-มีของเขา เมื่อไม่มีเราไม่มีเขาจึงไม่มีศาสนาใดๆ ซึ่งคือการปลดปล่อยให้ทุกอย่างเป็นอย่างธรรมชาติ คือความว่างจากตัวตนนั่นเอง

อย่างไรก็ตาม อาจสรุปสั้นๆ ได้ว่า “ไม่มีศาสนา” ในความหมายนี้คือ ภาวะทางจิตวิญญาณที่ไม่มีมีการยึดติดว่ามีสิ่งใด เพราะทุกสิ่งเป็นไปอย่างที่ต้องเป็นไปตามกฎธรรมชาติ หากแต่ในสมมติภาษานั้น ศาสนาโดยสถาบันทางสังคมที่เรียกชื่อต่างกัมนั้นยังคงมีอยู่ ส่วนสภาวะทางจิตชั้นสูง ไม่อาจกล่าวได้ว่ามีศาสนาอยู่ จึงเท่ากับ “ไม่มีศาสนา”

๓.๕.๒ กฎสากลไปสู่ความไม่มีศาสนาได้อย่างไร

พุทธทาสภิกขุ อธิบายว่า ไตรลักษณ์ ปฏิจสมุปบาท และอริยสัจจ์ เป็นกฎเกณฑ์เดียวกันที่มาจากกฎที่เรียกว่าอิทัปปัจจยตา^{๕๓} [ตั้งอยู่บนพื้นที่ของอิทัปปัจจยตา] การรู้จักสิ่งนี้จึงเป็นการรู้จักทุกสิ่งในพระพุทธศาสนา^{๕๔} กฎนี้เป็นสิ่งตายตัว ตั้งอยู่อย่างนั้น (ฐิตา ว สา ธาตุ) เบื้องหลังสรรพสิ่ง เพราะสรรพสิ่งต้องอยู่ภายใต้กฎนี้ ซึ่งกฎนี้อยู่ในฐานะเป็น ไกวัลยธรรม^{๕๕} สิ่งที่พิจารณาได้คือ เมื่อบุคคลเข้าไปรู้กฎนี้ จะทำให้เกิดการคลายจากการยึดถือว่าสรรพสิ่งเป็นของเรา ต้องเป็นอย่างที่เราคิดจะต้องเป็นอย่างนี้ ไม่เป็นอย่างอื่น คือการยึดมั่นในตัวตน (มมังการ-อหังการ) แท้จริง สรรพสิ่งเป็นไปตามกฎที่เป็นสากลนี้ต่างหาก การคลายการยึดมั่นถือมั่น คือการเอาสรรพสิ่งออกไปจากความมีตัวตน ก็จะเหลือพื้นที่ที่สำคัญคือความว่าง ความสำคัญว่านั่นศาสนาพุทธ นี่ศาสนาคริสต์ โน่นศาสนาอิสลาม ที่ถูกถอนออกไปจากการเข้าถึงกฎสากล ก็จะเหลือความไม่มีศาสนา ซึ่งคือการไม่ยึดมั่นถือมั่นด้วยอุปาทานนั่นเอง อันเป็นการแปลงสภาพบุคคลจากระดับล่างไปสู่ระดับอริยชน

๓.๖ แนวคิดเรื่องจิตว่างกับความไม่มีศาสนา

ปีพุทธศักราช ๒๕๐๗ เดือน กุมภาพันธ์ วันที่ ๒๓ ตรงกับวันขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือนสี่ ปีมะเมีย เหตุการณ์หนึ่งที่น่าจดจำไว้สำหรับผู้อยู่ในวัยของการยังต้องศึกษา เหตุการณ์นั้นเกิดขึ้นที่หอประชุมคุรุสภา เป็นการอภิปรายร่วมกันระหว่าง พุทธทาสภิกขุและมรว.คึกฤทธิ์ ปราโมทย์ ในประเด็นทาง

^{๕๓} ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ, ไกวัลยธรรม, (กรุงเทพมหานคร:ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๕๒), หน้า ๒๘.

^{๕๔} พุทธทาสภิกขุ, เรื่องเดียวกัน, (กรุงเทพมหานคร:ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๕๒), หน้า ๕๕.

^{๕๕} ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ, ไกวัลยธรรม, (กรุงเทพมหานคร:ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๕๒), หน้า ๒๑.

พุทธศาสนาเรื่อง “จิตว่าง (การทำงานทุกชนิดด้วยจิตว่าง)” กล่าวได้ว่าทั้งสองท่านเป็นนักปราชญ์ผู้ทรงความรู้ และปัญหาที่เฉียบแหลมด้วยกันทั้งคู่ สถานภาพทางสังคมของฝ่ายหนึ่งคือพระภิกษุ ผู้อยู่ป่า อีกฝ่ายหนึ่งคือฆราวาส ชนขุนนาง บทสรุปของการอภิปรายในคราวนั้นที่น่าจะกล่าวได้คือ ฝ่ายหนึ่งยืนยันให้เห็นว่า “จิตว่าง” สามารถนำไปใช้ได้โดยไม่จำกัด ขณะที่อีกฝ่ายหนึ่งเห็นว่า จิตว่างไม่เหมาะกับชีวิตฆราวาส^{๕๖} และหากนำไปใช้จริงก็จะเป็นลักษณะคิดไปเอง (อุปาทาน) เพราะโดยตรรกะ จิตไม่ว่าง (เพราะเราต้องคิดทำเรื่องต่างๆในชีวิตประจำวันตลอดเวลา)

ผู้วิจัยเห็นว่า แนวคิดเรื่อง “จิตว่าง” นำไปใช้ได้โดยไม่จำกัด คล้อยตามพุทธทาสภิกขุ ในการคล้อยตามไม่ได้หมายความว่า แนวคิดทุกอย่างของพุทธทาสภิกขุดี สมบูรณ์แบบที่สุด แต่เพราะเห็นว่า “จิตว่าง” ตามแนวคิดที่ท่านอธิบายไว้มีความเป็นไปได้ (ไม่เกี่ยวกับความสมเหตุสมผล) กับพื้นฐานของชีวิตในหลาภุมิตติ อย่างไม่มีขอบเขต นอกจากนั้นยังเป็นพื้นฐานสำคัญรองรับแนวคิด “ไม่มีศาสนา” ด้วย หมายถึงว่า ทุกคนที่มีสถานภาพทางศาสนาซึ่งเรียกชื่อต่างกัน สามารถเข้าสู่ภาวะเดียวกันได้ด้วยแนวคิดแบบ “จิตว่าง” อันเป็นการขยายพื้นที่เลยไปกว่าความเป็นฆราวาสของชาวพุทธไทย เราจะมาพิจารณาเรื่อง “จิตว่าง” ก่อนที่จะพิจารณาว่า คนที่อยู่ในศาสนาที่เรียกชื่อต่างกัน สามารถจะแปลงภาวะการมีศาสนาไปสู่ความไม่มีศาสนาด้วยแนวคิดแบบ “จิตว่าง” ได้อย่างไร

๓.๖.๑ คำอธิบายเรื่องจิตว่าง

บทประพันธ์หนึ่ง ซึ่งพุทธทาสภิกขุ ได้ประพันธ์ขึ้นเพื่อแสดงลักษณะของความว่าง บทประพันธ์นั้นมีว่า

จงทำงาน ทุกชนิด ด้วยจิตว่าง
ยกผลงาน ให้ความว่าง ทุกอย่างสิ้น
กินอาหาร ของความว่าง อย่างพระภิกษุ
ตายเสร็จสิ้น แล้วในตัว แต่หัวใจ ฯ^{๕๗}

หากเราพิจารณาตามความหมายของอักษร จะมีความรู้สึกค้ำในใจว่า เป็นไปได้อย่างไรที่จะมีการทำงานด้วยจิตว่าง เพราะระหว่างที่กำลังทำงาน มนุษย์ต้องคิดรายละเอียดต่างๆตลอดเวลา เพื่อให้บรรลุเป้าหมายของงานที่ตั้งไว้ ดังนั้น โดยหลักของความเป็นจริง จึงเป็นสิ่งที่เป็นไปได้

^{๕๖} ดูรายละเอียดใน อรุณ เวชสุวรรณ (รวบรวม), วิวาทะ ระหว่าง ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช กับ ท่านพุทธทาสภิกขุ, (กรุงเทพมหานคร : อรุณวิทยา), หน้า ๑๒๒-๑๒๕.

^{๕๗} พุทธทาส ภิกขุ, หัวข้อธรรมในคำกลอน, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, มปป), หน้า ๑๑๓.

จะทำงานด้วยจิตที่ว่าง นอกจากนั้น หากยกผลงานที่บุคคลได้ทำด้วยความเหนื่อยยากให้กับความว่างเปล่า ผู้นั้นจะเข้าไปเพื่ออะไร ในประเด็นการกินอาหารของความว่างอย่างพระกิน เท่าที่สังเกต ยังไม่เคยเห็นพระกินอาหารที่ว่างเปล่า อีกอย่างหนึ่ง กรณีอาหารว่าง ที่ชาวบ้านทั่วไปพูดถึงกันนั้น ก็ไม่ได้หมายความว่าไม่มีอาหาร และสุดท้ายคงปฏิเสธไม่ได้ว่า เมื่อกินแต่ของว่างเปล่า ก็ต้องตายในเร็วพลัน คงไม่มีใครพร้อมที่จะตาย ดังนั้น จึงไม่ขอกินสิ่งที่ว่างเปล่า เพราะความว่างเปล่าไม่ได้ทำให้ท้องอืดแต่อย่างใด

หากความหมายในบทประพันธ์ที่ท่านเขียนไว้นั้น เป็นอย่างที่ว่ามา บทประพันธ์นั้นก็ไม่ได้มีประโยชน์อะไรเลย นอกจากการเขียนขึ้นมาเพื่อให้สัมผัสกันเท่านั้น แต่เพราะท่านมักเน้นย้ำความหมายของบทประพันธ์ดังกล่าวนั้นเสมอๆ ดังนั้น บทประพันธ์ดังกล่าวต้องมีความหมายบางอย่าง มิใช่เพียงภาพปรากฏเท่านั้น

พุทธทาสภิกขุได้อธิบายว่า คำว่า “ตั้งแต่หัวที” คือการพิจารณาย้อนกลับไปได้ตั้งแต่แรกเกิด ให้มองเห็นว่า ไม่มีอะไรเป็นตัวเราเป็นของเรา ทำงานด้วยจิตที่คิดว่าอะไรเป็นตัวเรา เป็นของเรา ได้ผลงานมาก็อย่ายึดถือว่าเป็นของเรา ให้เป็นของกลางของธรรมชาติ เป็นผลงานของความว่าง การเป็นอยู่ด้วยความว่างคือการกินอาหารของความว่าง อย่างที่พระเขากินแล้วไม่ยึดติดในอาหารว่าเป็นตัวเราเป็นของเรา^{๕๘}

จิตว่างคืออะไร ? ขอให้พิจารณาข้อความต่อไปนี้

คำว่า “ว่าง” หมายถึง สิ่งต่าง ๆ นั้นยังคงมีอยู่มากมายตามเดิม แต่เรียกว่ามันว่าง เพราะว่ามันว่างจากสิ่งที่ควรจะเป็นตัวเป็นตน หรือเป็นของๆตน...ที่เรียกว่า ว่างนั้น เพราะว่างจากสภาวะหรือคุณลักษณะอะไรก็ตามที่ควรจะเป็นตัวตน^{๕๙}

ความว่างนี้ไม่ต้องการมาจากอะไร แต่มันเป็นตัวมันเอง ซึ่งมีอยู่แต่เดิม แม้จะเรียกมันว่าความว่างอย่างนี้ มันก็เป็นสภาพอันหนึ่ง ซึ่งมีอยู่เดิม และมีอยู่ก่อนใครๆ มองให้เห็นว่าว่างนี้มันมีอยู่ก่อน แล้ววุ่นนี้มันมาทีหลัง เพราะฉะนั้น เมื่อถามว่าอะไรเป็นตัวธรรมชาติแท้ เดิมแท้ เราต้องชี้ไปที่ความว่าง.^{๖๐}

^{๕๘} พุทธทาสภิกขุ, ภาษาคนภาษาธรรม, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๓๗), หน้า ๓๕๐-๓๕๑.

^{๕๙} พุทธทาส ภิกขุ, ภูมิจิตว่าง, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, มปป.), หน้า ๑๘๘.

^{๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๖-๒๐๗.

...พระพุทธเจ้าตรัสว่า “โลกนี้ว่าง เพราะว่างจากตัวตน หรือของตน”...จิตที่มองเห็นโลกทั้งหลาย ทั้งหมด โดยความเป็นของว่าง จิตนี้ที่ว่างเอง คือไม่ยึดถืออะไรว่าเป็นตัวเรา เป็นของเรา ไม่เกิดโลภะ โทสะ โมหะ นี่เราก็ต้องรู้ นี่เราก็ต้องมองเห็นว่า จิตของเรากำลังว่าง หรือจิตของเรากำลังว่าง^{๖๑}

... “สุญญโต โลโก อเวกขสุตฺต โมฆราช สทา สโต”...มีใจความว่า เธอจงมองดูโลกโดยความเป็นของว่าง มีสติอยู่อย่างนี้ทุกเมื่อ และเมื่อเธอมองเห็นโลกในลักษณะอย่างนี้ ความตายก็จะค้นหาตัวเธอไม่พบ นี้อย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งมีใจความว่า “ถ้าใครเห็นโลกโดยความเป็นของว่างอยู่แล้ว ผู้นั้นจะอยู่เหนืออำนาจของความทุกข์ซึ่งมีความตายเป็นประธาน”^{๖๒}

คำว่า “จิตว่าง” นั้น ไม่ใช่หมายถึงไม่รู้อะไร แต่เป็นจิตที่จะรู้อะไรดีที่สุด...เพราะเมื่อจิตว่างนี้ มันไม่ประกอบด้วยการเห็นแก่ตัว ดังนั้น ถ้าเรานึกไปในทางกระแสของความไม่เห็นแก่ตัวแล้ว มันไม่มีทางผิด และจะเห็นบริสุทธิ์ยุติธรรมอย่างยิ่ง^{๖๓}

ข้อความที่อ้างถึงนี้ น่าจะทำความเข้าใจเกี่ยวกับความว่างในระดับหนึ่งได้ โดยจะเห็นถึงความว่างใน ๒ มิติ โดยมิติแรกคือความว่างทางวัตถุ และมิติที่สองคือความว่างทางจิต

ความว่างทางวัตถุหรือความว่างทางกายภาพนั้น เมื่อมองผ่านแนวคิดแบบพุทธ ซึ่งยอมรับว่า สสารมีการเคลื่อนย้ายตลอดเวลา การเคลื่อนย้ายดังกล่าวมีฐานของความจริงคือความไม่มีตัวตนของสสาร กล่าวคือ สิ่งที่เกิดขึ้นมีความดับไปเป็นธรรมดา สสารเกิดขึ้น สสารก็ดับไป สืบเนื่องตามกระแส (สันตติภาพ-ขณิกภาพ) ความดับและเกิดขึ้นนั้น อยู่บนแนวคิดแบบปัจจุภาพการที่ว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ และลักษณะภาวะ ความเปลี่ยนแปลง ความไม่คงทน และไม่มีตัวตน ที่เรียกว่า ไตรลักษณ์^{๖๔} นั้นหมายความว่า ถ้าโลกคือสรรพสิ่ง สสารคือส่วนหนึ่งของความหมายว่า “โลก” สสารต้องอาศัยความว่าง พุทธทาสภิกขุไม่ปฏิเสธความว่างทางวัตถุ ใดๆก็ตาม สิ่งที่ท่านเน้นย้ำคือ “จิตว่าง” ซึ่งส่งผลต่อโลกว่างด้วย

^{๖๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๔.

^{๖๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๕.

^{๖๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๐.

^{๖๔} ทางออกของความคิดเรื่อง “มีอยู่-ไม่มีอยู่” ทางกายภาพ ในทัศนะของพุทธปรัชญา แนะนำให้อ่านรายละเอียดได้จากวิทยานิพนธ์ของ สมภาร พรหมทา, “อรรถกถาแก่นัตถิตาในพุทธปรัชญาเถรวาท” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), ๒๕๓๔.

ลักษณะของจิตคือการคิดตลอดเวลา จึงเรียกว่า “จิต” แต่จิตมีความเป็นจริงอันหนึ่งซึ่งมีอยู่ก่อนแล้ว พุทธทาสภิกขุเรียกว่า “ภาวะเดิมแท้” ความเป็นจริงนั้นคือ “ว่าง” ข้อความบาลีที่ท่านอ้างถึงคือ จิตประภัสสร (ปกฺขสฺสรมิทฺ จิตฺตํ) ที่ประภัสสร เพราะว่างจากอึดตา

จิตว่าง ไม่ได้หมายความว่า ไม่มีอะไรอยู่เลย สิ่งต่างๆยังคงมีอยู่ จิตยังคงทำงานไปตามประสาจิต แต่เพราะจิตไม่ยึดมั่นถือมั่น มองโลกตามความเป็นจริงคือ โลกเป็นของว่าง การเข้าไปยึดถือว่าเป็นนั่น เป็นนี่ เป็นของเรา เป็นของเขา เป็นตัวตนของเรา เป็นตัวตนของเขา คือจิตที่ประกอบด้วยอวิชชา เพราะไม่รู้ตามสภาพที่เป็นจริงของสรรพสิ่ง จิตว่างยังคงรับรู้สิ่งต่างๆรอบตัว แต่การรับรู้เป็นการรับรู้ถึงความไม่มีตัวตนที่จะเข้าไปยึดถือว่าตน เมื่อไม่มีการยึดถือว่าตน จิตจึงเป็นความว่าง และโลกก็ว่าง คือว่างจากการยึดถือ ดังที่พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า โลกว่าง เพราะว่างจากสิ่งที่ควรเรียกว่าตัวตน จิตว่างเพราะไม่ได้ยึดมั่นถือมั่นสิ่งใดว่าตัวตน เพราะมันมีแต่ของว่าง นี่เรียกว่า จิตว่าง โลกว่าง^{๖๕}

จิตที่ตรงกันข้ามกับจิตว่างคือจิตวุ่น พุทธทาสภิกขุอธิบายว่า ที่จิตวุ่นเพราะไปยึดติดกับสิ่งต่างๆที่ปรุงแปรมาจากสิ่งหมักหมมในขันธสันดานแม่แบบ ๓ ตัวคือ โลภะ โทสะ และโมหะ จากจิตที่สงบเงียบเดิมแท้ กลายเป็นจิตวุ่นด้วยอำนาจของสิ่งที่จอร์เข้ามาที่หลัง เพราะการไม่รู้เท่าทันตามเป็นจริง (สติสัมปชัญญะ) ความมีตัวมีตนจึงถูกสร้างและแข็งกร้าวขึ้น

อย่างไรก็ตาม พุทธทาสได้กล่าวถึงจิตว่างใน ๒ ลักษณะคือ ลักษณะแรกเป็นจิตว่างแบบมิจฉาทิฎฐิ ซึ่งท่านตั้งชื่อให้ใหม่ว่า “จิตว่างอันธพาล” ลักษณะที่สองเป็นจิตว่างแบบสัมมาทิฎฐิ ท่านเรียกว่า “ว่างทางวิญญาน”^{๖๖} เพราะสมบูรณ์พร้อมด้วยสติสัมปชัญญะ มีปัญญาแทงตลอดความจริงทั้งหลาย

จิตว่างแบบมิจฉาทิฎฐิ คือ การที่ไม่คิดอะไรเลย (ถ้ามีจิตต้องคิด) แล้วเข้าใจว่า นี่คือจิตว่างเป็นความว่างเพราะหยุดคิด หรือการไม่มีอะไรเลย เป็นความสูญเปล่า และจิตว่างแบบที่มองว่าไม่มีคุณค่าทางวิญญาน นามธรรม ศิลธรรม (นัตถิกทิฎฐิ) คุณค่าของการกระทำไม่มี ดี-ชั่วและเหนือดีเหนือชั่วไม่มี (อิกิริยทิฎฐิ) และสิ่งต่างๆเกิดขึ้นด้วยความบังเอิญ (อเหตุกทิฎฐิ) ซึ่งเคยมีมาก่อนในสมัยพุทธกาล^{๖๗} การมองว่าทัศนะดังกล่าวนี้เป็นมิจฉาทิฎฐิ เพราะไม่มีปัญญาในการเข้าถึงความจริงแท้ และสร้างความเดือดร้อนทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น ส่วนว่างทางวิญญานนั้น ท่านหมายถึง

^{๖๕} พุทธทาสภิกขุ, ว่างจากตัวกู, (กรุงเทพมหานคร : มิตรสัมพันธ์, ๒๕๔๕), หน้า ๓๕.

^{๖๖} พุทธทาสภิกขุ, สุธัญญตา, (กรุงเทพมหานคร : มิตรสัมพันธ์, ๒๕๔๕), หน้า ๑๓๘-๑๓๙.

^{๖๗} ดูรายละเอียดใน พุทธทาส ภิกขุ, สุธัญญตา, (กรุงเทพมหานคร : มิตรสัมพันธ์, ๒๕๔๕), หน้า ๑๔๒-๑๔๖.

ความรู้สึกทางสติปัญญาของจิต เป็นความว่างระดับวิญญาณ (Spiritual) ซึ่งจะมีลักษณะ ๒ อย่างคือ มีสติปัญญาเต็มพร้อมสมบูรณ์ และมีความเห็นถูกต้อง โดยปลอดพ้นจากภาวะแห่งตัวกู-ของกู เป็นความสะอาด สว่าง สงบ เต็มบริบูรณ์ ดังข้อความว่า

...ฉะนั้น คำว่าว่าง หรือ ความ “ว่างในทางวิญญาณ” ในที่นี้หมายถึง ว่างจาก Concept หรือ เกี่ยวกับ Concept ที่ว่า เป็นตัวกู-ของกู เป็น Egoistic Concept, Idea ต่าง ทั้งหมดทั้งสิ้นที่เกี่ยวกับ ตัวกู-ของกู แล้วต้องไม่มี แต่ว่า เวลานั้นมีความรู้สึกตัวเต็มที่ มีสติปัญญาสมบูรณ์แล้ว ยังแถมมีความสุข มีความสะอาด สว่าง สงบ เต็มที่ด้วย จึงจะเรียกว่า “ว่างทางวิญญาณ”^{๖๔}

๓.๖.๒ จิตว่างในฐานะพื้นฐานความคิดรองรับ “ไม่มีศาสนา”

อย่างที่ได้อธิบายว่า จิตว่าง คือ ความว่างทางวิญญาณ ไม่ได้หมายถึงจิตไม่คิด เพราะธรรมชาติของจิตคือคิด (และปรุงแต่ง-เจตสิก) และไม่ได้หมายถึงอะไรต่างๆทางกายภาพไม่มีอยู่ คนแบบจิตว่างยังคงกิน ใช้สอย และดำรงชีวิตไม่แตกต่างจากคนทั่วไป สิ่งที่แตกต่างคือความว่างภายใน ซึ่งเป็นธรรมชาติเดิมแท้ๆ คือภาวะสากลแห่งกฎ พุทธทาสภิกขุให้ความเห็นว่า จิตที่ว่างจากการยึดมั่นถือมั่นว่าตัวตน สภาพเช่นนี้ เราไม่ควรเรียกว่าจิต เราควรจะเรียกว่า “ความว่าง” แต่เพราะมันเป็นสิ่งที่รู้อะไรได้ เราจึงกลับมาเรียกว่าจิต^{๖๕}

มิติทางศาสนาของกลุ่มที่เห็นว่าตนมีศาสนานี้หรือศาสนานั้น และกลุ่มที่ไม่ยอมรับว่าตนนับถือศาสนาใด ในความคิดของพุทธทาสภิกขุ ทั้ง ๒ กลุ่มนี้มีความคิดว่าตนมีศาสนา เพราะยึดสิ่งที่ตัวเองยึดมั่นว่าเป็นที่พึ่งเพื่อผ่อนคลายความทุกข์ในตน แม้สิ่งที่ยึดมั่นจะไม่เรียกว่าอะไรก็ตาม

มิติทางศาสนาดังกล่าวนี้อย่างคงไม่พ้นจากความทุกข์ เพราะยังมีความหวังแห่งตนว่า มีสุขในสิ่งที่ยึดติดนั้นต้องเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ถ้าเข้าถึงจิตว่าง คือความไม่เห็นแก่ตัว เพราะไม่มีตัว ไม่มีตนของสิ่งทั้งหลายตลอดถึงตัวเราเอง ทั้งที่สิ่งต่างๆซึ่งผู้คนยึดเป็นที่พึ่งอยู่นั้นมีอยู่ เพียงแต่เรามี “จิตว่าง” จากการยึดติด ภาวะเช่นนี้จะทำให้ข้ามพ้นความเป็นศาสนา ภาวะที่ออกมาคือ ตนมีตนแต่ไม่มีตน นั้นหมายความว่า ศาสนามีอยู่ แต่ปลอดพ้นจากการยึดติดว่ามีศาสนา กล่าวได้ว่าเป็นการมีศาสนาอย่างแท้จริง (โดยไม่มีภาวะว่าฉันมีศาสนา) เพราะศาสนาคือระบบปฏิบัติเพื่อความรอดจากทุกข์ทั้งปวง เป็นศาสนาเดียวในหมื่นโลกธาตุ จิตว่างคือความรอดจากทุกข์ทั้งปวง จิตว่างจึงเป็นศาสนาเดียวในหมื่นโลกธาตุที่ข้ามพ้นความเป็นศาสนาแห่งตัวตน หรือ ไม่มีศาสนา

^{๖๔} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๕.

^{๖๕} พุทธทาส ภิกขุ, คู่มือเป็นอยู่ด้วยจิตว่าง, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, มปป.), หน้า ๒๖๑.

๓.๖.๓ ภาวะแห่ง “ว่าง”

ความว่างที่พุทธทาสภิกขุกล่าวถึงนั้น มี ๓ ชั้นคือ ความว่างแบบสบายโดยธรรมชาติ (ตะกังคะ) เช่น การปลดความทุกข์ทั้งหลายในชีวิตประจำวันออก แล้วปล่อยชีวิตให้อยู่กับธรรมชาติ แวดล้อม เป็นการภาระของกิจประจำวันลง มีความรู้สึกปลอดโปร่ง โล่งสบาย ความว่างที่พัฒนาขึ้นไปอีกคือ ความว่างแบบการกระทำ เช่น การฝึกจิตให้สงบนิ่ง อยู่กับอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง ในขณะที่กำลังฝึกจิต ความว่างทั้ง ๒ นี้ แม้จะไม่ใช่ความว่าง แต่ก็ไม่ถือว่าเป็นความว่างอย่างแท้จริง ยังมีความว่างอีกอย่างหนึ่งที่ถือได้ว่าเป็นความว่างอย่างแท้จริง คือ ความว่างที่ปลอดพ้นจากความรู้สึกว่า ตัวเรา-ของเรา โดยการพิจารณาเห็นโลกเป็นของว่าง โลกคือรูปนาม ล้วนเป็นของว่างจากสาระในตัวมันเองและของผู้หนึ่งผู้ใด ในความหมายใดๆทั้งสิ้น^{๓๐} เมื่อจิตเข้าถึงความจริงด้วยปัญญา ความเขลาที่เรียกว่าอวิชชาจะหายไป เหลือเพียงจิตเดิมแท้ที่ประภัสสร ในภาวะแบบนี้ พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า ความว่างกับปัญญาหรือสติปัญญานั้นคืออันเดียวกัน ซึ่งคือสภาพเดิมของจิตที่เป็นจิตเดิมแท้ ปลอดพ้นจากการยึดโยงยึดมั่นถือมั่นว่าตัวตน^{๓๑} ในขั้นสูงสุดคือ “ว่างอย่างยิ่ง” (ปรมสุญญตา-ปรม สุญญ) ดังนั้น ภาวะแห่งว่าง จึงเป็น ว่างจากการถือครอง ความไม่มีแห่งทุกข์ และความไม่มีที่มี

ความปลอดพ้นจากการเห็นความมีตัวตนของสิ่งทั้งหลาย อันเป็นการมองตามความเป็นจริงของธรรมชาติว่า สิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตนที่จะให้เข้าไปถือครอง เป็นกรู้แจ้งชัด เห็นความจริง และรู้เท่าทันสิ่งทั้งหลายด้วยสติปัญญาอย่างบริบูรณ์ เรียกว่า “ว่างจากการถือครอง” เมื่อเข้าถึงความว่าง อันเป็นธรรมชาติเดิมแท้ โดยไม่มีภาวะอื่นใดเข้ามาเจือปน ทั้งที่สิ่งทั้งหลายยังคงมีอยู่ แต่ดับไปเมื่อเข้าถึงความว่าง ความทุกข์จึงไม่มีบนความว่าง เรียกว่า “ความไม่มีแห่งทุกข์” และ แท้จริงเมื่อสิ่งต่างๆไม่มีสาระให้เข้าไปถือครอง และความเป็นตัวตนของตนก็ไม่มี จึงเหลือความว่างคือความไม่มีอะไร หากแต่มี “ความว่าง” จึงเรียกว่า “ความไม่มีที่มี”

๓.๖.๔ ว่างและความเป็นกฎสากลสู่ความไม่มีศาสนา

พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า “...ไกว้วยะแท้จริงนั้น เมื่อเอาสิ่งทั้งหลายออกไปเสียหมด มันก็เหลือแต่สิ่งนี้ ซึ่งไม่ร้อนอีกเหมือนกัน นี่ไปๆมาๆ ก็จะไปเป็นสิ่งเดียวกันที่เรียกว่า อสังขตะ หรือ

^{๓๐} ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ , ภาษาคนภาษาธรรม, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๓๗), หน้า ๓๔๒-๓๔๓.

^{๓๑} ดูรายละเอียดใน พุทธทาส ภิกขุ, คู่มือเป็นอยู่ด้วยจิตว่าง, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, มปป.), หน้า ๒๖๒.

นิพพาน หรือสุญญตา ก็แล้วแต่จะเรียก”^{๓๒} คำว่า “สุญญตา” ในข้อความนี้ หมายถึง ความว่าง ซึ่งอยู่ในขอบเขตของธรรมที่ไม่อาจเปลี่ยนแปลงเป็นอื่นได้ (อสังขตะ) ขณะเดียวกัน ก็อยู่ในกรอบของความไม่มีตัวตน (อนัตตา) เมื่อไภวตัณหาอยู่ก่อนสิ่งทั้งปวง (สังขตะ) สุญญตา คือไภวตัณหา ดังนั้น สุญญตาจึงมีก่อนสิ่งทั้งปวง หมายถึง หากไภวตัณหาธรรมมีธาตุเพื่ออย่างไร สุญญตาที่หมายถึงความว่างก็มีธาตุเพื่ออย่างนั้น เช่น เทียงแท้ ปฐมธาตุ อมตะ ไม่จำกัดด้วยกาล เป็นต้น

ก่อนหน้านี้เราได้พิจารณา ๓ กฎหลักคือ ไตรลักษณ์ ปฏิจสมุปบาท และอริยสัจ โดยรวมคือความเป็นกฎเดียวกัน ในฐานะ “ไภวตัณหาธรรม” ซึ่งเป็นกฎสากล กรณีของ สุญญตา คืออันเดียวกันกับไภวตัณหาธรรม นั้นหมายถึง เมื่อเราแจ้งชัดในไตรลักษณ์ ปฏิจสมุปบาท และอริยสัจ ก็คือสุญญตา เพราะจะไม่มีมีการยึดมั่นถือมั่นอีกต่อไป อันเนื่องมาจากมันต้องเป็นอย่างที่มันต้องเป็น (ตถตา) ไม่ผิดไปจากนี้แน่นอน (อวิตถตา) และไม่เป็นอื่นนอกจากที่ต้องเป็น (อนัญญตา) สามารถที่จะมองได้ว่าสุญญตา คือผลก็ได้ บนฐานคิดที่ว่า การทำอย่างนี้แล้วจะได้รับสิ่งนี้ และมองว่าสุญญตาเป็นธรรมชาติแท้จริงก็ได้ เพราะเป็นสิ่งที่มิได้อยู่แผ่ไปทั่วไม่มีที่ว่าง หาทอบเขตและปริมาณไม่ได้ เพราะเมื่อเราแยกเอาสังขตธรรมออกไป เราจะพบสุญญตา อันเป็นกฎตายตัวที่ไม่ผิดไปจากนี้ และเป็นสากลแห่งธรรม ดังนั้น จึงคงเหลือแต่ธรรม...ไม่มีศาสนา เพราะผ่อนคลายจากการยึดมั่นถือมั่นในธรรม (สัพเพ ธมมา นาลิ อภินิเวสยา) เป็นความรอดจากทุกข้ออย่างแท้จริง

๓.๖ การแก้ปัญหาความขัดแย้งทางศาสนา

หากความแตกต่างทางศาสนาจะมีอยู่ ๓ ประการ อย่างที่จอห์น ฮิค ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ (ระบุไว้แล้วในบทนำ) ผู้วิจัยเห็นว่า ข้อสังเกตดังกล่าวมีน้ำหนักอันน่าเห็นด้วย เพราะเมื่อศึกษาเรื่องราวในคัมภีร์ศาสนาและปรากฏการณ์ศาสนาในสังคมแวดล้อม เราจะพบตัวอย่างที่แสดงถึงความแตกต่างระหว่างศาสนาจริง ความเป็นไปได้คือ เมื่อมีการจำแนกความแตกต่างระหว่างศาสนา ถ้า นาย ก. ตั้งใจศึกษาปฏิบัติในศาสนา A แล้วพบว่า ศาสนา A กล่าวไว้ถูกต้องสมบูรณ์ จึงเกิดการยึดถือว่า ศาสนา A ดีที่สุด ทั้งที่ยังไม่ได้ศึกษาศาสนา B ว่ามีดีอย่างไรหรือไม่ เหมือนกับ นาย ข. ตั้งใจศึกษาในศาสนา B แล้วพบว่า ศาสนา B กล่าวไว้ถูกต้องสมบูรณ์ เมื่อนาย ก. และ นาย ข. ใช้พื้นที่ทางศาสนาร่วมกัน จึงมีสิ่งที่จะทำให้เกิดความขัดแย้งคือ การยึดไว้อย่างแน่นหนาว่าศาสนาของตนเท่านั้นคือทางรอด ดังปรากฏการณ์ทางศาสนาแบบปฏิเสธศาสนาอื่น (Religious Exclusivism) และ ขอมรับศาสนาอื่นบางส่วน (Religious Inclusivism) ในที่สุด จอห์น ฮิค ได้เสนอทางออกในการใช้พื้นที่ร่วมกันคือการยอมรับในสิ่งที่ปรากฏ โดยการเปิดใจเห็นความแตกต่าง อัน

^{๓๒} พุทธทาสภิกขุ, ไภวตัณหาธรรม, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๕๒), หน้า ๘.

จะเป็นการแก้ปัญหาความขัดแย้งทางศาสนาได้ด้วยการยอมรับร่วมกัน เรียกแนวคิดคือ “พหุนิยมทางศาสนา (Religious Pluralism)” แต่ถ้าพิจารณาผ่านความคิดของพุทธทาสภิกขุ จะพบว่า มีความเป็นไปได้ที่พุทธทาสภิกขุจะเห็นว่าแนวทางแบบการยอมรับข้อแตกต่างร่วมกันนั้น ยังไม่ใช่การแก้ปัญหาศาสนาอย่างเต็มพื้นที่ เหตุผลอันหนึ่งคือ ยังมีการยึดติดกับศาสนาที่เป็นเพียงประภคธรรม ไม่ใช่แก่นแท้ของศาสนา การเข้าใจศาสนาที่ผ่านมายังเป็นเพียง ๒ ระดับแรกเท่านั้นคือ ระดับปุถุชน และคนถึงศาสนา (บทที่ ๒ หัวข้อ ทศนะของพุทธทาสภิกขุต่อปัญหาในการเข้าใจศาสนา) เพราะยังยึดโยงกับความคิดว่า นี่ไม่ใช่ศาสนาของฉัน ส่วนนี้เป็นศาสนาของฉัน อันยังเป็นการมองศาสนาแบบยึดติด หากจะให้ถึงที่สุด ศาสนิกทุกคนควรพัฒนาตนไปถึงระดับไม่มีศาสนา

๓.๓.๑ ความแตกต่างระหว่างศาสนาสู่ความขัดแย้งทางศาสนา

ในพรหมชาลสูตร ที่มณิกาย สิลขันธวรรค พระไตรปิฎกเล่มที่ ๕ ข้อที่ ๒๙-๓๐ มีการกล่าวถึงทศนะเดิมที่เชื่อว่าจิตวิญญาณไม่ตาย (อตฺตาเที่ยง/สัสสตทิฏฐิ) เหตุผลที่เชื่ออย่างนั้นเพราะมีประสบการณ์ในการระลึกชาติได้ที่ต่างกัน แต่พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธความคิดดังกล่าวนี้ เหตุผลสำคัญอันหนึ่งที่ค้นพบจากคัมภีร์พุทธศาสนาคือ จิตวิญญาณไม่เที่ยง เมื่อมองในเชิงลึกลงไป จะมีลักษณะเกิด-ดับเป็นกระแสต่อเนื่อง กรณีชาติหน้ามีอยู่แน่นอน ก็ไม่แน่เหมือนกัน เพราะบางรูปแบบอาจไม่มีชาติใหม่ ข้อมูลนี้อาจเป็นส่วนหนึ่งในการยืนยันว่า นรก-สวรรค์มีอยู่อีกมิติหนึ่ง ขณะที่บางทศนะตีความว่า นรก-สวรรค์คือภาวะทางใจ อีกประเด็นหนึ่งที่น่าสนใจเกี่ยวกับเรื่องนี้คือ ถ้าชาติหน้ามีอยู่จริง ในชาติใหม่ อะไรเกิดและอะไรตาย หากรูปแบบมีการเกิด-ดับเป็นสลับสืบเนื่องอย่างไรก็ตาม แม้ว่าจะเป็นความแตกต่างในการตีความเกี่ยวกับความจริงด้วยประสบการณ์เปรียบเทียบและเหตุผล แต่ก็ไม่เคยปรากฏว่า ในพุทธศาสนาจะมีความแตกต่างเกี่ยวกับความเห็นแล้วยุติกันด้วยการฆ่า แย่งชิงและสงคราม

ในอัล-กุรอาน มีตัวอย่างของการปฏิเสธการยึดถือปฏิบัติบางประการเช่น การกราบไหว้รูปเคารพแทนพระเจ้า ซึ่งแท้ที่จริงสิ่งดังกล่าวเป็นเพียงรูปปั้น หากปั้นจากดินก็คือดิน หากทำด้วยไม้ก็คือไม้ สิ่งนั้นไม่ได้มีคุณสมบัติที่สูงส่งที่จะให้กราบไหว้บูชาได้เลย รูปปั้นเป็นสิ่งที่มีมนุษย์สร้างขึ้นมา ดังนั้น รูปปั้นจะช่วยเหลือนมนุษย์ให้บริสุทธิ์ได้อย่างไร และความเชื่อที่ว่าสุดท้ายเราจะหวนคืนสู่อัลลอฮ์นั้น ถ้ารูปปั้นแทนอัลลอฮ์ ก็แสดงว่าเราจะหวนคืนไปสู่รูปปั้น อันเป็นข้อสรุปว่า ไม่มีสิ่งใดแทนอัลลอฮ์ได้^{๓๓} ในตัวอย่างเดียวกันนี้ พุทธทาสภิกขุเคยกล่าวถึงข้อความที่ว่า พระพุทธรูป

^{๓๓} ดูรายละเอียดใน เมลานาน ชัยยิด อนุล อะลา เมาคูดี, ความหมาย อัล-กุรอาน เล่ม ๕, แปลโดย บรรจง บินกาซัน, (กรุงเทพมหานคร : ออฟเซ็ท เพรส, ๒๕๔๔), หน้า ๑๘๘๔.

บังพระพุทเจ้า ใบลานบังพระธรรม บนฐานคิดที่ว่า ผู้ใดเห็นธรรมผู้นั้นเห็นเรา (โย โข ธมมํ ปสฺสติ โส มํ ปสฺสติ) ข้อความนี้ สร้างความเดือดร้อนให้แก่ผู้ที่กราบไหว้พระพุทธรูปและใบลานในฐานะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ช่วยให้รอดเหมือนกับกราบไหว้รูปเคารพของความเชื่อเดิมอย่างที่ระบุไว้ในคัมภีร์ศาสนาอิสลาม ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของชนวน “เราดีกว่าเขา” และเป็นความขัดแย้งทางศาสนาเช่นการแยกปฏิบัติต่อพระเจ้าของชาวยิวและกลุ่มของท่านนบีมุฮัมมัด ตลอดถึงการฆ่าชีวิตมนุษย์ในภายหลัง

เหตุผลของข้อกล่าวหาในกรณีการเสียชีวิตของพระเยซู คือ การที่พระเยซูตีความพระวจนะนอกเหนือจากที่ระบุไว้ในคัมภีร์ เช่น กรณีที่พระองค์ทำงานในวันสะบาโต ((Sabbath) ทั้งที่จารีตเดิมของยิวคือให้ถือว่าเป็นวันหยุดการทำงานทุกประเภท คล้ายวันบริสุทธิ์ของพระเจ้า กับการที่พระองค์ทุกหยุดสร้างสรรพลิงในวันที่ ๗ ตามข้อความในคัมภีร์

ทั้งหมดที่กล่าวมานี้ เป็นเพียงตัวอย่างเล็กน้อยของสิ่งที่สื่อแสดงถึงความขัดแย้งภายในและนอกศาสนา ซึ่งมาจากความแตกต่างระหว่างประสบการณ์ทางศาสนา การตีความคำสอน และความจริงสูงสุด (ธรรมและพระเจ้า)

๓.๓.๒ ก้นบึ้งของความขัดแย้งทางศาสนา

พุทธทาสภิกขุ เห็นว่า ศาสนาไม่ได้มีความขัดแย้งต่อกัน^{๓๔} แต่ผู้ทำให้เกิดความขัดแย้งทางศาสนา คือ “คน” โดยเฉพาะเจ้าหน้าที่ทางศาสนา ผู้ไม่ได้เข้าใจความหมายอันลึกซึ้งของศาสนาอย่างแท้จริง^{๓๕} เพราะถ้าใครเข้าใจความหมายอันลึกซึ้งของศาสนา ผู้นั้นจะพบพื้นที่เดียวกันทางศาสนาที่แท้จริงของโลก ในพื้นที่ดังกล่าวนี้ เราจะไม่ได้ว่าใครคือศาสนาใด

ก้นบึ้งของคนนำไปสู่ความขัดแย้งทางศาสนานั้น มีอยู่ ๓ อย่างหลักๆ คือ ความไม่รู้ ความอยาก และความยึดแน่น

ความไม่รู้คืออะไร?

ความไม่รู้ตรงกับศัพท์ว่า “อวิชชา” คือการไม่รู้ว่าอะไรเป็นอะไร ซึ่งตั้งอยู่บนฐานของอริยสัจ ๔ ประการ คือไม่รู้ว่ทุกขเป็นอย่างไร อะไรคือเหตุที่แท้จริงของทุกข สภาพที่ไม่มีทุกขอย่างไร แท้จริงคืออะไร และทำอย่างไรที่จะเข้าถึงความสิ้นไปแห่งทุกข ความไม่รู้ดังกล่าวนี้ มีอยู่ในบุคคล

^{๓๔} ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ, ศาสนาคืออะไร, (กรุงเทพมหานคร: สมชายการพิมพ์, มปป.), หน้า ๑๖๘-๑๖๙.

^{๓๕} ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, (กรุงเทพมหานคร : อรุณวิทยา, ๒๕๕๕.), หน้า ๒๕๖-๒๕๗.

บุคคลทั่วไปทั้งที่คิดว่าตนมีการศึกษาชั้นสูงและขาดการศึกษา กรณีคิดว่าตนมีความรู้สูง อวิชชาจะเป็นลักษณะว่า “อวิชชาบังอวิชชา” หรือ “อวิชชาซ้อนอวิชชา” (เข้าใจว่าตนมีความรู้แต่ยังมีความทุกข์ หรือเข้าใจว่าตนมีความรู้แต่ไม่ใช่ความรู้เพื่อความดับทุกข์) ลักษณะของความไม่รู้จะทำให้เข้าใจผิดคิดว่า สิ่งที่เป็นบวกคือลบ สิ่งที่เป็นลบคือบวก เป็นการเห็นตรงกันข้าม ซึ่งพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า อวิชชาทำให้มีมิจฉาทิฎฐิ เพราะเหตุ ๓ อย่างรวมกันคือ ความมัวอยู่ของใจ สิ่งทั้งปวง และอวิชชาธาตุ^{๗๖} โดยรวมของความไม่รู้คือ สภาพแห่งการไม่มีความรู้ในการที่จะดับทุกข์ที่แท้จริง

ความอยากคืออะไร?

ความอยากตรงกับศัพท์ว่า “ตัณหา” ที่มาของตัณหาคือความรู้สึก (เวทนา) เพราะตัณหานี้เองที่ทำให้เกิดการแสวงหา ครั้นแสวงหาจะพบการได้ (ลาภ) ได้แล้วพึงพอใจหลงไหลไปกับสิ่งนั้น สยบมัวเมาในสิ่งนั้น แล้วเกิดการหึงหวง จึงมีการทะเลาะขัดแย้งระหว่างกัน^{๗๗}

ความยึดแน่นคืออะไร?

ความยึดแน่นตรงกับศัพท์ว่า “อุปาทาน” ที่มาของอุปาทานนั้น พุทธทาสภิกขุอธิบายว่าอุปาทานมาจากเวทนา ตัณหา, เวทนา ตัณหา เกิดขึ้นมาได้เพราะในโลกมีใจ สิ่งทั้งปวงและธาตุแห่งความโง่ (อวิชชา) มีการปรุงขึ้นเป็นมิจฉาทิฎฐิ ประเภทอัสสมิมานะหรือสักกายทิฎฐิ ก่อเกิดเป็นการสำคัญว่าเราเป็นนั่น เราเป็นอย่างนี้ แล้วจึงกลายมาเป็นความทุกข์จากการยึดมั่นถือมั่นในอายตนะ^{๗๘}

ปณิธานข้อแรกของท่าน เป็นตัวพิจารณาได้ว่า ที่ผ่านมาศาสนิกยังไม่ได้เข้าใจความหมายอันลึกซึ้งที่สุดของศาสนา ท่านจึงเชิญชวนให้บุคคลแม้จะต่างนามทางศาสนาจงกำจัดเปลือกนอกของศาสนาออกเสีย เพื่อเข้าถึงความหมายที่แท้จริง ความจริงทางศาสนาไม่ใช่โลกของวัตถุที่ทำให้ความสวดและสบายเพียงชั่วคราว สิ่งดังกล่าวนี้เป็นเพียง “มารยาของโลก” ที่ทำให้บุคคลอยากจะมี อยากจะเป็น และเป็นให้ยิ่งขึ้นกว่าที่เป็น กลายเป็นความยึดอย่างเหนียวแน่นว่า มารยาของโลคนั่นเองคือคำตอบสุดท้ายสำหรับความรอดของชีวิต ซึ่งคือ “ตัวกู-ของกู” สิ่งที่จรเข้ามาเหล่านี้ ถ้ามีการนำออกไปเสียก็จะเหลือ “ว่าง” จึงเป็นความ “ว่างจากตัวกู-ของกู” (สุญญตาของอหังการ-มมังการ) เพราะถ้าไม่อาจจะทำได้เช่นนั้น ก็ไม่สามารถเปลี่ยนเป็นอื่นไปได้ นอกจากการจมอยู่ในกองทุกข์แห่งศาสนาตัวกู-ของกูเหมือนอย่างที่ผ่านมา กลายเป็นความขัดแย้งระหว่างกันไม่สิ้นสุด โดยเฉพาะความขัดแย้งภายในบุคคลที่ยังไม่เข้าถึงตัวศาสนาที่แท้จริง

^{๗๖} พุทธทาสภิกขุ, *อิทัปปัจจยตา*, (กรุงเทพมหานคร : อรุณวิทยา, ๒๕๕๕.), หน้า ๕๒๐.

^{๗๗} ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ, *อิทัปปัจจยตา*, (กรุงเทพมหานคร : อรุณวิทยา, ๒๕๕๕.), หน้า ๕๑๘-๕๑๙.

^{๗๘} ดูรายละเอียดใน *เรื่องเดียวกัน*, หน้า ๕๒๑-๕๒๒.

๓.๓.๓ นิพพานระหว่างศาสนา

บนพื้นที่ของความว่างทางจิตวิญญาณระหว่างศาสนา เราอาจเรียกว่า “นิพพานระหว่างศาสนา” เพราะในภาวะความว่างทางจิตวิญญาณ เป็นความปลอดพ้นจากภาวะที่จะเรียกได้ว่าศาสนาใดศาสนาหนึ่ง ทั้งหมดกลายเป็นเรื่องธรรมดา

การไม่มีศาสนาบนพื้นที่ของความว่างระหว่างศาสนาจึงสิ้นสุดความขัดแย้งทั้งหลายทั้งปวง เพราะเมื่อไม่มีศาสนาหรือปลอดจากภาวะที่เรียกว่าศาสนา ความขัดแย้งระหว่างศาสนาจะไม่ได้บนความไม่มีศาสนา

จากเนื้อหาที่กล่าวมาทั้งหมดของบทนี้ พอจะสรุปได้ว่า การศึกษาประวัติศาสตร์ศาสนาโลก เราจะพบว่า ศาสนามีมากกว่าหนึ่ง และศาสนาเหล่านั้นไม่เหมือนกัน เมื่อศึกษาแง่มุมศาสนาผ่านแนวคิดของพุทธทาสภิกขุ จะพบว่า ความหลากหลายที่กล่าวถึงนี้รวมลงในศาสนาหนึ่งเดียวคือศาสนาแห่งการกระทำเพื่อความรอดจากทุกข์ทั้งปวง ศาสนาแบบนี้คือศาสนาเดียวที่แท้จริง

สัตว์แต่ละประเภทจะมีศาสนาดังกล่าวนี้อยู่โดยไม่ยกเว้น ส่วนการอยู่ใกล้ความรอดจากทุกข์ทั้งปวงอย่างไรนั้นขึ้นกับระดับสติปัญญาของสัตว์แต่ละประเภท ในการเข้าถึงความรอดจากทุกข์ทั้งปวง จะต้องเจาะกระพี้ของศาสนาทะลุผ่านไปสู่แก่นแท้ของศาสนา เมื่อถึงแก่นแท้ของศาสนาเราจะได้พบความจริงทางศาสนา ความจริงดังกล่าวนี้เป็นปฐมธาตุของสิ่งทั้งปวง อมตะ เป็นที่กำเนิดของสรรพสิ่ง มีความเป็นหนึ่งเดียวที่ไม่เปลี่ยนแปลง ต้องเป็นอย่างนี้ จะไม่เป็นอย่างอื่นจากความเป็นอย่างนี้ มีลักษณะของความเป็นกฎตายตัวคือ กฎของความไม่คงที่ กฎของความเป็นปัจจัยแก่กันและกัน กฎแห่งทุกข์และความดับสิ้นแห่งทุกข์ อันรวมอยู่ในกฎเดียวที่เป็น “อสังขตะ” ในบางศาสนาอาจเรียกกฎนี้ว่า พระเจ้า เต๋า และปรมาตมัน หรืออะไรก็ตาม แต่ก็หมายถึงสิ่งที่กล่าวถึงนี้ กฎนี้เป็นสากลไม่ยกเว้นสิ่งใดๆทั้งสิ้น เพราะเหตุที่มันเป็น “ไกวล์ยะ” สิ่งทั้งหลายอาจเปลี่ยนแปลง แต่สิ่งนี้ไม่เปลี่ยนแปลง บนพื้นที่ของ “ไกวล์ยะ” นั้นเองคือศาสนาแห่งไกวล์ย์ บุคคลจะเข้าถึงพื้นที่นี้ได้ก็ต่อเมื่อเข้าใจเป็นอย่างดีในกฎแห่งความจริง

การเข้าใจกฎแห่งความจริง จะทำให้เข้าใจว่า แท้จริงลักษณะของสิ่งทั้งหลายที่ปรากฏล้วนแต่อยู่ภายใต้กฎแห่งความจริง เมื่อถอดถอนสิ่งทั้งหลายออกเสียก็จะเหลือความว่าง ปลอดพ้นจากการยึดถือว่าตัวว่าตน ว่าของเราของเขา ความเป็นตัวเป็นตนของเราของเขา ศาสนาแห่งตัวตนที่เคยเข้าใจว่ามากกว่าหนึ่งและไม่เหมือนกันนั้น จะกลายเป็นศาสนาแห่งความไม่มี เพราะตัวตนของตนไม่มี ศาสนาที่ตนเคยมีจึง “ไม่มีศาสนา” เพราะไม่มีตนเป็นที่ตั้งแห่งศาสนา เป็นการผ่านพ้นจากความ เป็นศาสนาไปสู่ความไม่มีศาสนา โดยภาษาชาวบ้านอาจเรียกภาวะแห่งว่างจากตัวตนโดยไม่มีศาสนาว่า “มีศาสนา” ซึ่งคือ “ศาสนาเดียวในหมื่นโลกธาตุ” เป็นศาสนาแห่งความรอดจากทุกข์ทั้ง

ปวง เพราะภาวะแห่งว่าง คือภาวะแห่งความไม่มีทุกข์ ภาวะดังกล่าวนี้เป็นสิ่งสากลแผ่ปกคลุมทั่วไป ไม่มีช่องว่าง

ในการแก้ปัญหาความขัดแย้งทางศาสนาของโลก จะพบว่า ความขัดแย้งทางศาสนามีกัน บ้างมาจากความเห็นแก่ตัวหรือความยึดแน่น (อุปาทาน) ในตัวตน เพราะความไม่รู้และความอยาก ดังนั้น ถ้ามีการเข้าถึงความว่างที่เป็นสิ่งสากล จะทำให้ปลอดพ้นจากการเห็นแก่ตัว เป็นการว่างจาก ตัวกู-ของกู แม้คนทั้งหลายจะเห็นว่าศาสนามีมากกว่าหนึ่ง แต่ในภาวะแห่ง “ว่าง” จะ “ไม่มีศาสนา” เพราะเหตุแห่งการข้ามพ้นความเป็นศาสนาไปแล้ว จึงเป็น “นิพพานระหว่างศาสนา” เพราะนิพพาน และความว่างคือสิ่งเดียวกัน ดังนั้น เมื่อศาสนาที่แท้จริงคือนิพพาน ว่าง และไม่มีศาสนา ความขัดแย้งระหว่างศาสนาจึงไม่มี (เมื่อไม่มีศาสนา ความขัดแย้งทางศาสนาจะมีได้อย่างไร)

อนึ่ง ในคราวเสนอผลการทำวิจัยต่อสาธารณะ/ฟังความเห็นสาธารณะ (๕ พฤศจิกายน ๒๕๕๖) มีการตั้งข้อสังเกตจากเวทีหลายประการ อันเป็นประเด็นทางความคิด ที่ผู้วิจัยไม่สามารถ จะนำลงเพิ่มส่วนหนึ่งส่วนใดของเนื้อหาในบทได้ ผู้วิจัยคิดว่าประเด็นทางความคิดดังกล่าว มีความสำคัญและน่าจะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการศึกษา จึงได้นำข้อสังเกตดังกล่าวมาใส่ท้ายบท พร้อมกับแสดงทัศนะบางประการ ดังต่อไปนี้

ประเด็นที่ ๑ ถ้าหากพิจารณาจากความหลากหลายของคำสอน/ความหลากหลายของ พิธีกรรม เป็นต้น (ซึ่งในงานวิจัยนี้ไม่ได้นำมาพิจารณา) พุทธศาสนิกขุจะมีความเห็นอย่างไร

ประเด็นที่ ๒ ปัญหาของพุทธศาสนิกขุคือ คิดว่าคำสอนที่ต่างกันเป็นเรื่องภาษาคน ต่างกันในระดับภาษาคน แต่ไม่ต่างกันในระดับภาษาธรรม พุทธศาสนิกขุคิดแบบนี้เพียงคนเดียวหรือไม่

ประเด็นที่ ๓ ความไม่ยึดมั่น อาจหมายถึง รู้ถึงความแตกต่าง แต่ไม่ยึดมั่นคือไม่เป็นเรื่องที่ต้องนำมากังวล กับ ความไม่ยึดมั่นเพราะไม่มีอะไรให้ยึดมั่น ๒ ประการนี้มีความแตกต่างกัน

ในประเด็นที่ ๑ นั้น พุทธศาสนิกขุมีความเห็นอย่างไรถึงกรณีความหลากหลายของคำ สอน/ความหลากหลายของพิธีกรรม หากพิจารณาจากเนื้อหาในบทนี้ คำสอนและพิธีกรรมเป็นส่วน หนึ่งของสิ่งที่เรียกว่าศาสนา ดูเหมือนว่า พุทธศาสนิกขุมักจะปฏิเสธพิธีกรรมทางศาสนา โดยเฉพาะ พิธีกรรมเพื่อการพึ่งพาสิ่งอื่น เพราะหากพิจารณาจากความคิดทางศาสนาของพุทธศาสนิกขุ ศาสนา จะอยู่ในฐานะการกระทำของผู้นั้นเพื่อการปล่อยวาง แต่พิธีกรรมที่ทำการพึ่งพาการกระทำของ ผู้อื่นในการสนองความต้องการของตน ไม่ได้เป็นไปเพื่อการปล่อยวาง หากแต่เป็นไปเพื่อต้องการ ความอยาก ดังนั้น พิธีกรรมแบบนี้จึงอยู่ในฐานะกระพี้ของศาสนา ไม่ใช่ศาสนาแท้จริง ในด้านคำสอน พุทธศาสนิกขุเคยกล่าวว่า คำสอนในพุทธศาสนาจำนวนหนึ่งควรถูกตัดทิ้งออกไป เพราะไม่ได้ เป็นไปเพื่อการถอดถอนความยึดมั่น เช่น เกี่ยวกับนรก สวรรค์ อันเป็นที่อยู่ของผู้ทำความชั่วและ

ความดี เสมือนการทำความดีเพื่อให้ได้สิ่งที่ดี อันเป็นการสร้างความยึดติดมากกว่า คำสอนประเภทนี้มักถูกปฏิเสธจากพุทธทาสภิกขุ อย่างไรก็ตาม ในการที่พุทธทาสภิกขุจะปฏิเสธศาสนาก็ต่อเมื่อศาสนาดังกล่าวไม่ได้เป็นไปเพื่อการไม่มีแห่งทุกข์เท่านั้น

ประเด็นที่ ๒ เกี่ยวกับความต่างกันของคำสอนในระดับภาษาคน แต่ไม่ต่างกันในระดับภาษาธรรม เรื่องนี้พุทธทาสภิกขุไม่ได้คิดเพียงคนเดียว โดยเราจะพบว่า ภาษาคนคือสมมติภาษา เพื่อใช้เรียกบางสิ่งบางอย่าง เช่น เราอาจเรียก “ขวด” ว่า “ถัง” ก็ได้ เพราะเป็นการสมมติแทนสิ่งๆหนึ่งเท่านั้น และคนทั่วไปก็ใช้ภาษาแบบนี้ เช่น ภาชนะสำหรับใส่ของชนิดหนึ่ง ในภาษากลางของไทยเรียกว่า กระละมัง ส่วนภาษาถิ่นแถบบุรีรัมย์เรียกว่า ครุ แต่ทางภาคใต้ของประเทศเรียกว่า โคม ผลไม้ชนิดหนึ่ง ภาษาไทยกลางเรียกว่า ฝรั่ง ภาษาถิ่นตะวันออกเฉียงใต้เรียกว่า สีดา ภาษาใต้ตอนบนเรียกว่า ย่าหมู ภาษาใต้ตอนล่างเรียกว่า ชมพู แต่ก็คือผลไม้ชนิดเดียวกัน คำสอนทางศาสนาก็คล้ายๆ กันนั้น เหมือนอย่าง ทานในพุทธศาสนากับชอดอเกาะฮ์ในศาสนาอิสลาม อันหมายถึงการให้เหมือนกัน สำหรับภาษาธรรมนั้น พุทธทาสภิกขุใช้ฐานคิดจากคัมภีร์ทางศาสนา อันเป็นระดับความเข้าใจที่ต่างกัน (ประเด็นนี้พิจารณาได้จากบทที่ ๔) ในพุทธศาสนาอาจเรียกสิ่งนี้ว่า ภูมิธรรม อย่างไรก็ตาม ประเด็นนี้อาจไปเชื่อมโยงกับข้อความที่ว่า การรู้สิ่งเดียวเท่ากับการรู้สรรพสิ่ง ในระดับภาษาคนอาจมีความเข้าใจยาก แต่ระดับภาษาธรรมนั้น มีอันต้องอาศัยภูมิธรรมระดับหนึ่ง นัยของข้อความนั้นคือ สรรพสิ่งไม่ควรเข้าใจยึดมั่นถือมั่น (สพฺเพ ธมฺมา นาลํ อภินิเวสย) หมายถึง การรู้ถึงความไม่ยึดมั่นถือมั่น คือการรู้ถึงสรรพสิ่งไม่ควรยึดมั่นถือมั่น เป็นต้น ภาษาธรรมที่พุทธทาสภิกขุกล่าวถึงนี้ หากได้จากถ้อยคำของศาสดาและเหล่าสาวกนั่นเอง

ประเด็นที่ ๓ ผู้วิจัยเห็นด้วยกับความไม่ยึดมั่นมี ๒ ประการคือ (๑) ความไม่ยึดมั่น ที่หมายถึง รู้ถึงความแตกต่าง แต่ไม่ยึดมั่นคือไม่เป็นเรื่องที่ต้องนำมากังวล กับ (๒) ความไม่ยึดมั่น เพราะไม่มีอะไรให้ยึดมั่น สำหรับแนวคิดของพุทธทาสภิกขุเกี่ยวกับความไม่ยึดมั่นนั้น หมายถึง การที่ทุกอย่างยังมีอยู่ แต่เป็นการมีอยู่โดยที่ใจไม่เข้าไปยึดมั่นว่ามี/เป็น ในภาวะที่จิตไม่มีการยึดมั่น จึงไม่มีอะไรๆ ในใจหรือว่างจากการมีอะไรๆ ดังนั้น ผู้วิจัยคิดว่า ประเด็นความไม่ยึดมั่นของพุทธทาสภิกขุนั้น ไม่ใช่ (๑) เพราะถ้าเป็น (๑) ความยึดมั่นจะเป็นเพียงระดับปุถุชน-คนถึงศาสนาเท่านั้น สุดท้ายคือยังมีตัวตนแห่งทุกข์ แม้จะไม่กังวลแต่ก็รับรู้ว่ามี/เป็น พุทธทาสภิกขุเห็นว่า บุคคลต้องพัฒนาไปให้ถึงระดับอริยะคือว่างจากที่จะมี/เป็น ซึ่งจะปลอดพ้นจากทุกข์ได้จริงมากกว่า และมีความเป็นไปได้ที่อยู่ใน (๒) หากแต่ คำว่า “ไม่มีอะไรให้ยึดมั่น” มี ๒ นัยคือ ไม่มีอะไรเลย จิตจึงไม่รู้อะไรอะไร และ มีอะไรมากมายทั้งหมด หากแต่จิตไม่ยึดในอะไรๆ ความคิดเรื่องการไม่ยึดมั่นของพุทธทาสภิกขุจะเป็นแบบนัยหลังมากกว่า อย่างไรก็ตาม ประเด็นนี้น่าจะเชื่อมโยงกับ การยอมรับความหลากหลายที่เรียกว่า “พหุนิยมทางศาสนา” น่าจะดีกว่าและแก้ปัญหาความขัดแย้ง/

แตกต่างทางศาสนาได้ดีกว่า การที่จิตไม่ยึดมั่นในอะไรๆ อย่างที่พุทธทาสภิกขุเสนอมา และเป็นที่มาของข้อสังเกตที่ว่า แนวคิดของพุทธทาสภิกขุเป็นเรื่องยากและอาจเป็นไปได้เลยที่จะแก้ปัญหาวงศาสนาได้จริง ในเรื่องนี้ ขอให้สังเกตว่า การยอมรับความหลากหลายนั้น ในเบื้องต้นบุคคลยังมีความรู้สึกว่าเป็นศาสนาของตน แม้ว่าจะไม่ใช่เรื่องที่จะต้องนำมากังวลก็ตาม แต่ก็ยังรับรู้ว่ามีศาสนานั้น/ศาสนา นี้ ดังนั้น ความทุกข์จึงยังคงมีอยู่ เมื่อความทุกข์มี จึงยังไม่อาจสัมผัสศาสนาที่แท้จริงตามแนวคิดของพุทธทาสภิกขุ แตกต่างจากจิตที่ไม่ยึดมั่น อันเป็นการปลดปล่อยให้สรรพสิ่งเป็นไปตามกฎธรรมชาติ จึงไม่มีทุกข์เพราะการไม่ยึดมั่น แนวคิดแบบนี้อาจไม่ใช่เรื่องยากที่เกินกว่าจะเป็นไปได้ อาจเทียบด้วยสมมติที่ว่า มีส้มใบหนึ่งวางอยู่บนจานสะอาด จานต้องรับกับการเปลี่ยนแปลงของส้ม เวลาผ่านไปส้มอาจเน่าอยู่บนจาน จานที่สะอาดจะกลายเป็นจานที่เปื้อนส้ม แตกต่างจากการไม่มีจาน เมื่อจานไม่มี จึงไม่มีที่วางสำหรับส้ม แม้ส้มจะมีอยู่มากมายก็ตาม เมื่อไม่มีที่วางการเปื้อนส้มเน่าก็ไม่เป็นเช่นนั้น เหมือนกับจิตของคนที่ไม่เข้าไปยึดติดกับอะไรๆ ย่อมน่าจะดีกว่า/เกลียดเกลือกว่าการที่ยังยึดว่ามีนั่นมีนี่ แตกต่างกันตรงนั้นตรงนี้ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ในภาวะของการไม่ยึดมั่นอย่างที่พุทธทาสภิกขุกล่าวนั้น ก็เป็นภาวะของการปลอดจากกังวลเช่นกัน